

VAKIF VE ŞEHİR: İSTANBUL VAKIFLARI TARİHİ

TAHSİN ÖZCAN*

Giriş

İstanbul, tabii güzelliklerinin yanında tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan bir şehir olarak tarihî ve kültürel açıdan da birçok zenginliği barındırmaktadır. Fetihle birlikte, Osmanlı Devleti'nin başkenti olarak yeni bir kimlik kazanan şehrin geçmişte sahip olduğu tarihî ve kültürel birikimi Türk ve İslam kültürü ile harmanlanarak yeniden şekillendirilmiştir. Osmanlılar şehri, tepeden tırnağa değiştirmiş, abidevi yapılar ve yoğun imar faaliyetleri ile İstanbul, bütün dünyanın hayran olduğu ihtişamlı bir görünüme kavuşmuştur. Bu değişim ve dönüşümde birçok kurumun katkısının bulunduğu muhakkaktır. Bunda en büyük payın ise vakıf kurumuna ait olduğu görülmektedir.

İslam dünyasında şehir tarihi ve şehir hizmetleri incelendiğinde karşımıza çıkan temel kurumların başında vakıf gelmektedir. Vakıf kurumu bir hayır kurumu olmanın ötesinde, yerleşik hayatın gerektirdiği hizmetlerin altyapısını ve finansmanını, şehir hizmetlerinin organizasyonunu sağlayan çok yönlü ve çok fonksiyonlu bir hizmet kurumudur. Osmanlı şehirciliği açısından bakıldığında bu durumun çok daha belirgin bir hâl aldığı görülür. Gerçekten de Osmanlılar, vakıf kurumuna ayrı bir önem vermiş; şehircilikte ve şehir hizmetlerinde vakıflardan azami derecede istifade sağlanmıştır. Osmanlı şehirciliğinin gelişiminde vakıf kurumunun merkezî bir yere sahip olduğuna şüphe yoktur.¹

Ergin, Osmanlı belediyeçiliğinin tarihini kaleme aldığı *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye* isimli eserinde sıklıkla vakıf konusuna değinerek, vakıf uygulamalarına atıf yapmakta ve belediyeçilik hizmetleri açısından vakıfların

önemini vurgulamaktadır.² Osmanlı toplumunda vakıf kurumu vasıtasıyla şehirlerin ihtiyacı olan çeşitli kurumlar oluşturulmuş ve bunların etkin bir şekilde hizmet vermeleri için gerekli mali kaynaklar vakıflar vasıtasıyla temin edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlılarda ilk belediyelerin kurulduğu 1856 yılına kadar şehirlerin ihtiyaç duyduğu belediye hizmetlerinin önemli bir kısmının vakıflar tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Başta Maarif Nezareti olmak üzere XIX. yüzyıl boyunca oluşturulan çoğu nezaretin görev alanına giren faaliyetler bu tarihe kadar yine vakıflar vasıtasıyla yürütülmüştür.

Osmanlı şehirlerine hayatiyet kazandıran ve kimliğini veren belli başlı yapıların önemli bir kısmı vakıf eserlerden oluşmaktaydı. Bunun yanında, şehir hayatının gerektirdiği altyapının vakıflar tarafından tesis edildiği, şehirlerin ve diğer yerleşim yerlerinin temel ihtiyaçlarının birçoğunun doğrudan veya dolaylı bir şekilde vakıflar tarafından karşılandığı görülmektedir. Osmanlı şehirlerindeki vakıf yapılar çıkarıldığında veya vakıf hizmetler hesaba katılmadığında, geride şehir veya şehircilik denilebilecek bir şeyin kalmayacağını söylemek pek de abartılı bir ifade olmayacaktır. Bu nedenle, Osmanlı idarecilerinin vakıf kurumuna yönelik tasarrufları çoğu zaman ciddi muhalefetle karşılanarak ağır eleştirilere konu edilmiş; vakıf hizmetlerinde ortaya çıkacak aksaklıkların sadece şehirlere zarar vermekle kalmayacağı, sosyal, siyasi ve dinî hayatta birçok probleme yol açacağı dile getirilmiştir.³

Osmanlı toplumunda vakıfların gündelik hayatın hemen hemen her alanını kuşatan ve ihtiyaçları karşılayan çok geniş bir alanda faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Bu kadar geniş alanda ihtiyaç duyulan mali imkânlar ise vakıf fonları şeklinde

* Marmara Üniversitesi

1 Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul 1959; Osman Nuri Ergin, Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İFM*, 1963, c. 23, 1-2, s. 239-296; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *VD*, 1971, sy. 9, s. 13-37; Halil İnalıcık, "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, 1990, c. 1, sy. 1, s. 1-23.

2 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, V c., İstanbul 1322-35; a.e., IX c., İstanbul 1995.

3 Tahsin Özcan, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 3, s. 125-155.

1- Ayasofya ve Sultanahmet camileri

insanların gönüllü katkısıyla oluşturulmuştur. Lüks tüketim anlayışının ve aşırılıkların kabul görmediği bir toplumsal düzen içinde ticari ve sınai faaliyetler neticesinde insanların ellerinde toplanan servetler ve şehir hayatının ortaya çıkardığı birtakım rantlar vakıf sistemine yönlendirilmiş, toplumun belli bir kesimine mal edilmek yerine tamamının hizmetine sunulmuştur. Genel olarak bakıldığında, insanlara hizmeti hedefleyen vakıf kurumu, tasarruf ve servetler ile rantları hizmete dönüştüren bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle vakıflar, serveti bir anlamda sosyalleştiren birer kurum hüviyeti kazanmaktadır. Gönüllü bir şekilde gerçekleşen vakıf statüsündeki bu sosyalleştirme sürecinin tabii sonucu olarak, en üst düzeydeki yöneticiden en alt kademedeki fertlere kadar hemen herkesin gücü ve imkânları nispetinde katkıda bulunduğu vakıf sistemine sürekli bir kaynak akışı sağlanmıştır. İnsanlar sahip oldukları mallarını sağlıklarında doğrudan veya ölümlerinden sonra icra edilmek üzere vasiyet yoluyla dolaylı bir şekilde vakfa dönüştürmek suretiyle yaşadıkları toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasına katkıda bulunmuşlardır. Siyasi ve iktisadi krizlerin yaşandığı dönemlerde vakıflara tahsis edilen kaynaklarda azalmalar yaşanmakla birlikte, vakıf sistemi uzun vadede sürekli genişleyen ve zenginleşen bir birikime sahip olmuş, Osmanlı tarihi boyunca her alanda hizmet veren son derece zengin vakıflar ortaya çıkmıştır.

XVI. yüzyıla ait bazı veriler değerlendirilerek, Osmanlı mali sistemi içinde merkez hazinesinin ağırlığı %51 civarında tahmin edilirken tımar sisteminin %37 ve vakıf sisteminin %12 civarında olduğu tespiti yapılmaktadır. Yapılan bazı çalışmalar kurulan irili ufaklı binlerce vakıf hesaba katıldığında; vakıf sisteminin tahmin edilenin ötesinde bir mali alan oluşturduğunu göstermektedir. Buna göre döneme ve bölgeye bağlı olarak vakıf sisteminin Osmanlı mali sisteminde %12 ile %50 arasında bir ağırlığa sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁴ Bu muazzam zenginlikten en büyük payı alan şehir ise şüphesiz devletin merkezi İstanbul olmuştur.

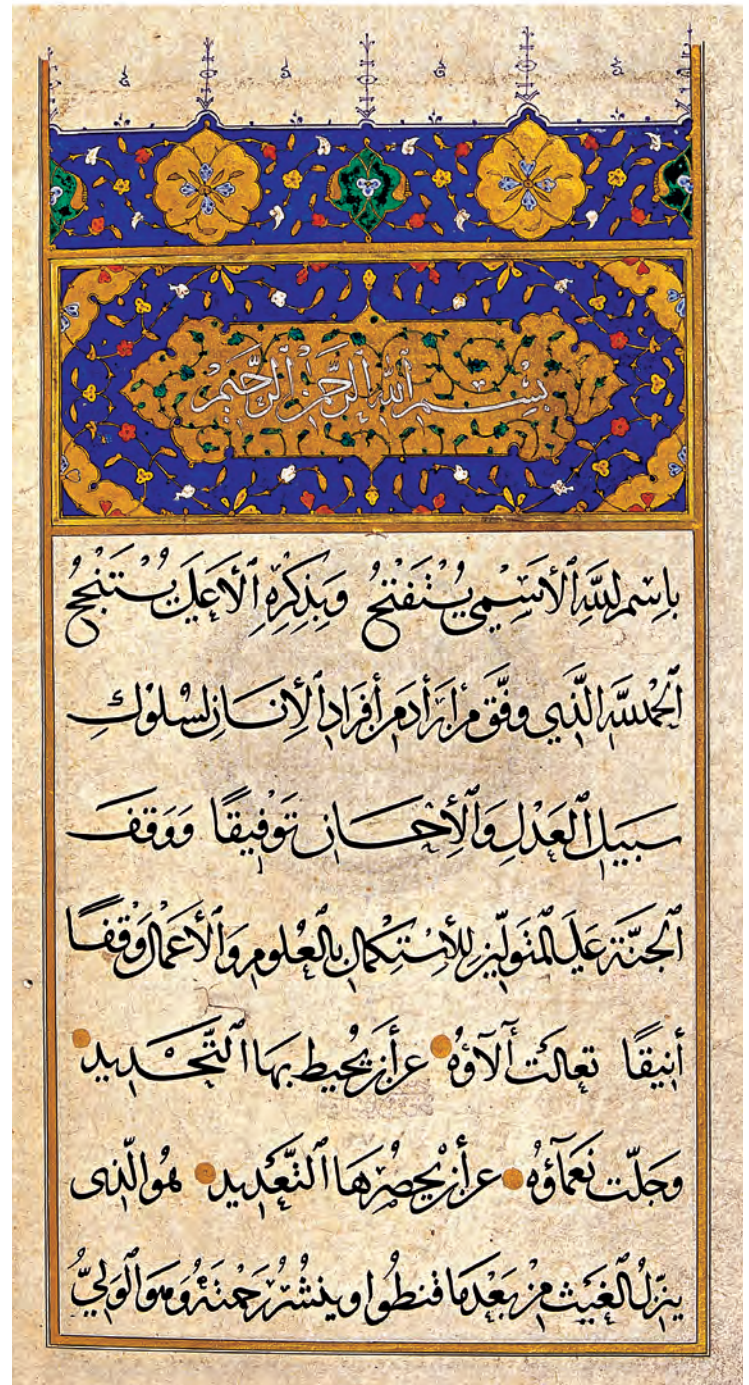
İstanbul'un gelişimi açısından bakıldığında vakıf kurumu ve vakıf hizmetleri çok daha önem kazanmakta ve belirgin hâle gelmektedir. Detaylı olarak ve bütün yönleriyle incelendiğinde, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi İstanbul açısından da vakıf kurumunun sosyal ve ekonomik hayatın merkezinde yer aldığı görülmektedir. Şehrin irili ufaklı binlerce vakıf tarafından âdeta nakış nakış işlenmesi,

⁴ Ayrıntılı bilgi ve farklı dönem ve bölgelere ait rakamlar için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara 2005, s. 4 vd.; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *VD*, 1984, sy. 18, s. 5-41; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *VD*, 1982, sy. 14, s. 1-27; Timur Kuran (haz.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam: Vakıflar (1602-17)*, İstanbul 2010, c. 5, s. 5.

2- Fatih'in vakfiyesinin cilt kapağı (VGMA, Kasa nr. 1371/1-1)

hemen her köşesinin vakıf eserlerle donatılması tesadüf değildir. İstanbul, devletin yönetim merkezi olması nedeniyle her açıdan en üst düzeyde ilgi ve itinaya mazhar olmuştur. Şehrin silüetini oluşturan ve ona kimliğini veren abidevi yapıların yanında, sayıları binlerle ifade edilebilecek daha mütevazı vakıf eserler vasıtasıyla şehir, Osmanlı dönemi boyunca tekrar tekrar imar ve inşa edilmiş; İstanbul'un payitaht olma vasfına uygun, yaşanabilir bir şehir olabilmesi için muazzam yatırımlar yapılmıştır. Her biri ayrı bir şaheser olan muhteşem yapıların yanında, özellikle altyapıya yönelik yatırımlar ve hizmet sektöründeki vakıf organizasyonlarıyla her türlü ihtiyacı en ince ayrıntısına kadar istikrarlı bir şekilde karşılanan İstanbul, Osmanlı tarihi boyunca sahip olduğu misyona yaraşır bir şehir hüviyetindedir.

3- Fatih'in vakfiyesi (VGMA, Kasa nr. 1371/1-1)

İstanbul'un vakıf tarihi hayli zengin ve çeşitlidir. Başta hanedan mensupları ve devlet adamları tarafından kurulan vakıflar olmak üzere şehirde hizmet veren binlerce vakfın her biri ayrı bir araştırma konusu oluşturabilecek zenginliktedir. Vakıfların İstanbul açısından önemi, şehrin sosyoekonomik gelişmesinde üstlendiği roller itibarıyla ilginç bir konuyu oluşturur. Vakıfların hangi alanlarda ne gibi hizmetler verdiği, şehrin imarında ve tarihî gelişimindeki katkıları, İstanbul kent tarihi bakımından ayrı bir yere sahiptir.

4- Haseki Hürrem Sultan Vakfiyesi (Türk İslam Eserleri Müzesi, nr. 2194)

FETİH SONRASINDA İSTANBUL'UN GELİŞİMİ VE VAKIFLAR

İstanbul'un fetihten önceki durumu hakkında kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Latin istilası ve sonrasında yaşanan iç karışıklıklar, yangın ve depremler nedeniyle nüfusu azalan şehir, büyük bir gerileme yaşamıştır. Bizans'ın yaşadığı iç karışıklıklar ve taht çekişmelerinden kaynaklanan siyasi istikrarsızlık ile ekonomik açıdan yaşanan çöküş şehri olumsuz etkilemiştir. Kaynaklarda fetih esnasında İstanbul'un bakımsız ve yer yer harabe bir şehir görünümünde olduğu belirtilir. Buna fethin yol açtığı tahribatı da eklediğimizde Osmanlıların İstanbul'u harap bir vaziyette teslim aldıkları söylenebilir. Nitekim fetih sonrasında İstanbul'a yerleştirilen ailelerin önemli

bir kısmı kısa zaman içinde şehri terk etmişlerdir. Fatih'in şehrin içinde bulunduğu bu vaziyeti değiştirmek için kapsamlı bir imar faaliyeti başlattığını, bir yandan yeni yerleşimleri teşvik ederek nüfusu artırmaya çalışırken diğer taraftan da Osmanlı Devleti'ne yaraşır bir başkent olabilmesi için şehirde büyük yatırımlara giriştiğini görmekteyiz.

Fetih sonrasında yapılan yatırımlar ve imar faaliyetleriyle İstanbul, kısa bir süre içinde bir Türk-İslam şehri görünümüne kavuşturulmuştur. Nahiyele ayrılan şehrin her bir nahiyesinde padişahların veya vezirlerin yaptırdığı külliye merkezî öneme sahipti. Her bir nahiye bu külliyelerin etrafında şekillenmiştir. Nahiyele oluşturulan mahalleler ise mahalle sakinleri tarafından yaptırılan mescitlerin etrafında oluşan yerleşim birimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında

5- Süleymaniye Vakfıyesi (VGMA, Kasa nr. 52)

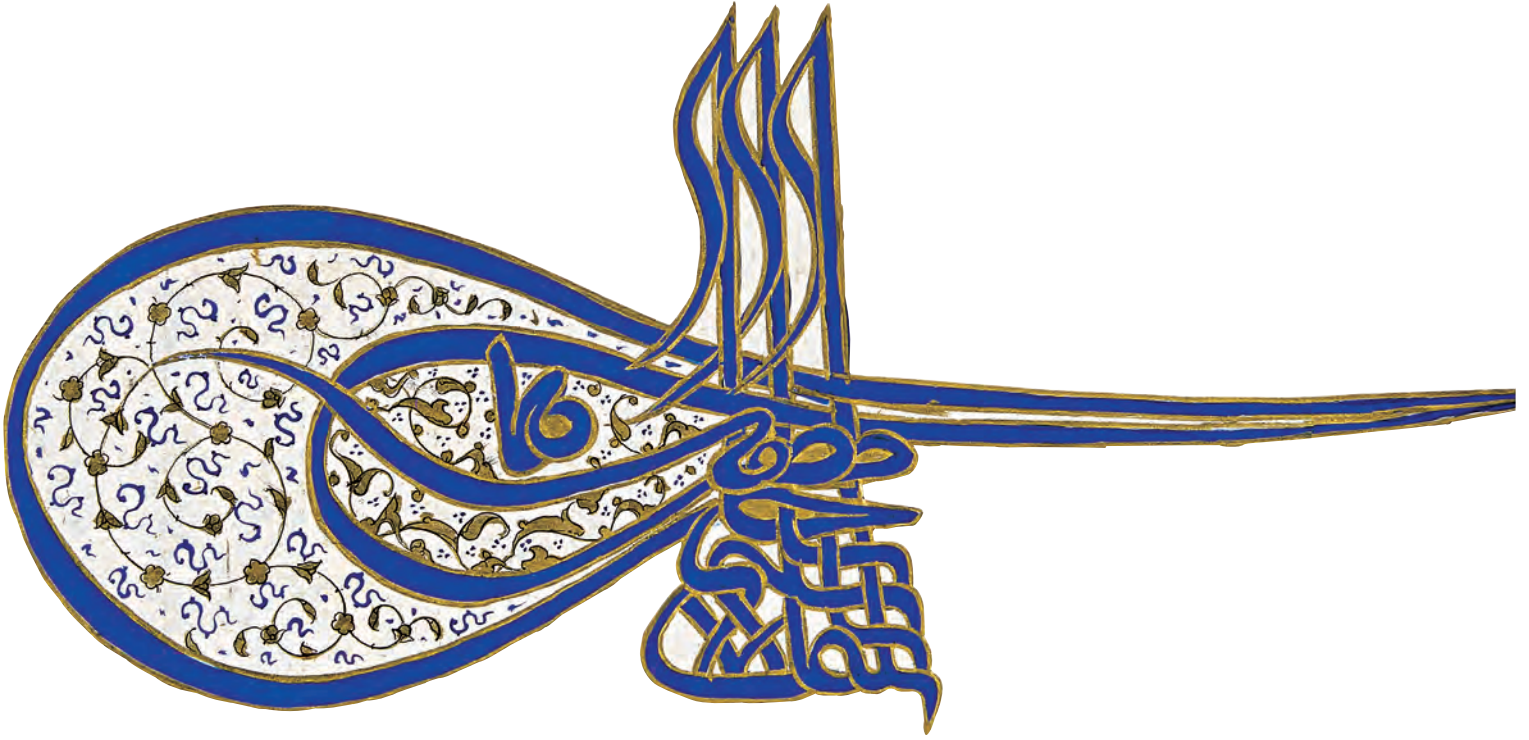
şehrin gelişiminde vakıfların merkezî bir yere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Sultanların yaptırdığı külliyelerden mahallelerdeki mescitlere kadar tabii bir hiyerarşi içinde oluşturulan vakıflar vasıtasıyla şehrin her türlü ihtiyacını karşılayacak çarşı, han, bedesten, kapan, dükkân gibi yapılar ile çeşitli imalathaneler hizmete sokulmuştur.⁵

İstanbul'un imarında en büyük pay bizzat Fatih'in kendisinin ve görev verdiği devlet adamlarının kurdukları vakıflara aittir. Bizans döneminde mevcut olan yapıların daha çok Ayasofya Evkafı bünyesinde değerlendirildiği, buna ilaveten Fatih Külliyesi gibi büyük yatırımlarla şehrin altyapı ihtiyacının ve hizmet kurumlarının

oluşturulduğu görülmektedir. Bu çerçevede bir yandan harap vaziyetteki yapılar imar edilerek, yeniden işlevsellik kazandırılırken diğer taraftan da şehrin ihtiyacı olan binlerce yeni yapının inşa edilerek hizmete alındığını söyleyebiliriz. Fatih Camii'nin yapımından önce şehrin çeşitli yerlerinde inşa edilen Rumelihisarı Camii, Çuhacı Hanı Camii, Debağlar Mescidi ve Anadoluhisarı Camii gibi yapılar Ayasofya vakıflarına bağlanmıştır.

Fetihten sonra Fatih tarafından oluşturulan Ayasofya Evkafı, İstanbul'un en zengin vakıflarından biri olmuştur. Camiye çevrilen ve medrese ile kütüphane ilave edilen Ayasofya için oluşturulan evkaf, İstanbul'un ilk ve en önemli vakıfları arasında yer almıştır. Tahsis edilen çok sayıda emlak ile Ayasofya Evkafı, diğer vakıflar arasında sahip olduğu zengin gayrimenkullerle dikkat çekmektedir.

5 Halil İnalçık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 222-223.

6- Kanunî Sultan Süleyman'ın vakfiyelerindeki tuğrası (VGMA, Kasa nr. 52)

Osman Ergin, Ayasofya Vakfı mütevellisinin İstanbul'daki binaların neredeyse tamamına yakını üzerinde söz sahibi olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır. Nitekim 926 (1519) yılında tamamlandığı anlaşılan Ayasofya vakıflarına ait tahrir defteri, bu zenginliği açık bir şekilde ortaya koyar.⁶

Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri üzerine yapılan bir çalışmada, vakfa ait emlakın ayrıntılı dökümü verilmekte, vakfın mal varlığı ve gelirleri ile ilgili bilgiler tespit edilmektedir. Bu bilgilere göre Ayasofya Vakfı'nın İstanbul'daki emlaki 10 tahsilat bölgesine ayrılmaktadır. Bunlardan dokuzu incelenmiş ve elde edilen bilgilerden hareketle bir tablo oluşturulmuştur. Tabloda yer alan bilgilere göre toplamda 3.758 adet olduğu görülen akarattan elde edilen gelirin miktarı 105.212 akçedir. Çalışma kapsamı dışında bırakılan 10. bölgenin hacim olarak diğer 9 bölgeye denk olduğu dikkate alındığında; Ayasofya Evkafı'nın mal varlığının ve gelirlerinin verilen rakamların yaklaşık iki katı olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da yaptırdığı birçok yapı da yine Ayasofya vakıflarına dâhil edilmiştir. Bunlar arasında Kapalıçarşı ile Bedesten, Bodrum Kervansarayı,

⁶ Osman Ergin (haz.), *Fatih İmaretî Vakfıyesi*, İstanbul 1945, s. 38-39. Ayrıca bkz. *Defter-i Evkâf-ı Câmî-i Şerîf-i Ayasofya*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. 64.

Tablo 1- 926/1519 tarihli Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri'ne göre Ayasofya Evkafı'na ait emlak. Tablodaki bilgiler yeniden düzenlenmiştir.

Emlakın Türü	Adedi
Dükkân	2.836
Sandık	141
Zaviye (+Köşe)	102
Hücre	93
Mahzen	65
Hamam	3
Han	7
Zemin (Dükkânların alt katında yer alan depo)	412
Pîşhun (Dükkânların önüne konulan tezgâh)	41
Bahçe	1
Başhane	1
Bozahane	46
Arsa	2
Ev	8
Toplam	3.758

Kaynak: Ulviye Baş, Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2002, s. 246.

7- İstanbul'da Şehremini Ali Bey b. Abdurrahman'ın 1569 tarihli vakfiyesi (BOA, EVVKF, nr. 12/12)

Tahtakale'deki Eski Kervansaray, Unkapanı, Tuz Ambarı, Mumhane, Sabunhane, Cendrehane, Debbağhane, Selhhane, Boyahane, Muhtaban Kârhane gibi yapılar da yer almaktadır. Bu yapılar, bir yandan şehrin ekonomisine katkı sağlarken diğer yandan da vakıf hizmetleri için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı.⁷

Fetihten sonra İstanbul'da yer alan belli başlı kilise ve manastırlar da Fatih'in vakıflarına dâhil edilerek, cami ve medrese olarak hizmet vermeye başlamıştır. Bunların başında günümüzde Zeyrek Camii adıyla bilinen ve Bizans döneminde önemli bir ilim merkezi olan Pantokrator Manastırı ile Kilisesi gelmektedir. Bunlara ek olarak Eski İmaret Camii olarak hizmet veren Pantepoptes Manastırı ile Kalenderhane Camii de sayılabilir. Fatih Camii ve medreseleri yapılıncaya kadar özellikle medrese ihtiyacı bu yapılar vasıtasıyla karşılanmıştır. Bu listeye Galata'da bulunan Arap Camii de eklenebilir. Benzer bir örnek olan

Kariye Camii ise II. Bayezid dönemi sadrazamlarından Atik Ali Paşa'nın vakıflarına dâhil edilerek camiye çevrilmiştir.

Fatih tarafından yaptırılan Fatih Camii ve Külliyesi şehrin imarı açısından önemli bir açılım sağlamakla kalmamış, caminin etrafında yaptırılan ve Sahn-ı Seman adını alan medreseler Osmanlı eğitim sisteminin merkezinde yer alan yüksek dereceli eğitim kurumları olmuştur. Fatih'in kendi adına yaptırdığı cami ve külliye ile ilgili düzenlenen vakfiyelerde vakfa gelir getirmek için tahsis edilen gayrimenkul mallar görülebilmektedir. Vakfiyelerden birinde 1.130 ev, 2.466 dükkân, 3 han, 54 değirmen, 57 oda, 26 mahzen, 4 hamam, 7 burgos, 2 kapan ve 9 bahçe kaydedilmiştir. Fatih Camii için düzenlenen diğer vakfiyede ise 7 kilise, 1.063 ev, 2.300 dükkân, 17 hamam, 227 oda, 148 mahzen, 5 han ve 48 değirmen bulunduğu görülmektedir. İlk vakfiyedekilerin toplamı 3.815, ikinci vakfiyedekilerin toplamı 3.778 ve her ikisinin toplamı ise 7.593'tür ki bu rakamlara İstanbul dışında ve Trakya'da bulunanlar dâhil değildir.⁸ Yapılan tespit, Fatih'in kurduğu vakıfların şehrin gelişimine katkısının büyüklüğünü göstermesinin yanında, vakfa tahsis edilen gelirlerin boyutunun tespiti açısından da önemlidir.

Fatih Külliyesi içinde merkezde cami yer almakta, bunun etrafında ise Sahn-ı Seman olarak adlandırılan medreseler bulunmaktaydı. Külliye bünyesinde ayrıca türbe, tabhane, darüşşifa ve hamam yer almaktaydı. Bütün unsurları günümüze ulaşamayan bu külliye bünyesinde verilen her türlü hizmet, vakfiyede ayrıntılı dökümü verilen emlakın gelirleri ile finanse edilmekteydi. Fatih Külliyesi'nde cami görevlileri 102 kişiden oluşurken medreselerde 168, imarette 45, darüşşifada 30 görevli bulunmaktaydı. Buna 21 kişiden oluşan vakıf câbileri (tahsildarlar) ile bakım ve onarımla görevli 10 kişi de eklendiğinde toplam 383 görevli personel olduğu görülmektedir. Buna ilaveten vakıftan fakirlere, ulemaya ve gazilere de çeşitli ödemeler yapılmaktaydı. İmaretten her gün 3.300 ekmek dağıtıldığı ve 1.117 kişiye yemek çıkarıldığı kaydedilmektedir.⁹

Barkan, Fatih vakıflarının yıllık gelirinin köylerin aşarı, buğday ve pirinç gelirleri hariç yaklaşık 1.500.000

⁸ Ergin, *Fatih İmaret Vakfiyesi*, s. 15-16, 25-28.

⁹ İnalçık, "İstanbul", XXIII, 225.

⁷ İnalçık, "İstanbul", XXIII, 222.

8- XVII. yüzyıl başında İstanbul şehri (Halkondil)

akçeyi bulduğunu kaydeder. Ayasofya vakıflarının da ayrıca bu miktarın yarısı kadar gelire sahip olduğunu belirtir. Fatih vakıflarının gelirinin %83'ü Çorlu, Tekirdağ ve Kırklareli bölgesindeki 57 civarında köyden elde edilmekteydi. Bunlara ek olarak, İstanbul'daki 12 hamamın gelirleri de bunun içindeydi. Ayasofya vakıflarının gelirleri ise İstanbul, Üsküdar ve Galata'daki 2.360 dükkân, 1.300 ev, 2 kervansaray, 30 bozahane, 23 başhane ile 2 hamamın kiralardan oluşmaktaydı.¹⁰

Fetih sonrasındaki imar faaliyetleri sadece Ayasofya ve Fatih evkaflarından ibaret değildir. Fatih döneminde şehrin imarına yönelik büyük bir seferberlik başlatıldığı, şehrin belli başlı semtlerinin devlet adamları arasında taksim edilerek, imar edildiği

anlaşılmaktadır. Fetih esnasında veya sonrasında devletin çeşitli kademelerinde görev yapan birçok devlet adamı da şehirde yürütülen imar faaliyetlerine katkı sağlamıştır. Harap vaziyette bulunan birçok yapı bu faaliyetler esnasında imar edilerek, yeni fonksiyonlarıyla işlevsel hâle getirilmiştir. Bu dönemde İstanbul, topyekûn bir yatırım alanına dönüştürülmüş, eski mahalle ve semtlere ek olarak yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. Buralarda ihtiyaç duyulan altyapı ve hizmetler için çok sayıda vakıf eser vücuda getirilmiştir. İstanbul'da bugün bile kullanılan semt ve mahalle adlarının önemli bir kısmı Fatih döneminde oluşturulan nahiyelere aittir. İstanbul'a ait vakıf tahrir defterlerinde karşımıza çıkan nahiye isimleri ve her bir nahiyedeki mahalle ve vakıf sayıları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Barkan'ın tespitlerine göre, İstanbul'da fetih sonrasında 207 cami, 24 mektep veya medrese, 32 hamam, 12 han ve bedesten inşa edilmiştir. Bu tesislerin

¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul 1970, s. X; ayrıca bkz. *Fatih Mehmet II Vakıfçileri*, Ankara 1958.

9- İstanbul'da Sinan b. Memi'nin 1601 tarihli vakfiyesi (BOA, EVVKF, nr. 21/1)

10- I. Ahmed'in Vakfiyesi (TİEM, nr. 2184)

faaliyete geçirilmesi için gerekli insan kaynağının yerleştirilmesi veya gelir sağlamak amacıyla vakıflar vasıtasıyla binlerce ev, dükkân ve benzeri binanın da inşası gerçekleştirilmiştir.¹¹ İstanbul'da gerçekleştirilen vakıf yatırımlarının yoğunluğunu anlamak açısından Ayasofya vakıfları tahrir defterinin baş tarafında yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir. Defterde Ayasofya Evkafı'nın akaratı arasında yer alan Bezzâziye-i Kübrâ'nın bulunduğu mevki tarif edilirken, şu ifadelere yer verilmektedir:

Bunlar doğuda Kûşe Sarayı tahsildârı diye bilinen memurun kaydındaki sultânî vakıf kalânisiyye [külâh ve takke satan] dükkânları, Hoca Hamza Vakfı, Dâye Hatun Vakfı ve

Merhûm Molla Hüsrev Vakfı, kuzeyde mezkûr Molla Hüsrev Vakfı, Mustafa Bey Vakfı, Üstâd Sinan Vakfı, Mercan Ağa Vakfı, Merhûm Molla Muslihuddîn el-Yarhisârî Vakfı, Hayreddin el-Hayyâm Vakfı ve Abdüsselâm Bey Vakfı, batıda Çakır Ağa Vakfı, Nureddin el-Emin Vakfı, Bâyezid el-Asfer Vakfı, Körükçübaşı diye bilinen Şemsü'l-Mütevelli Vakfı, Hacı Devvâs Vakfı, Merhûm Şeyh Muhyiddin el-Kocavî Vakfı, Hoca Dursun Vakfı ve Molla Hüsrev Vakfı, güneyde Üstâd Sinan Vakfı ve Kûşe Sarayı tahsildârı diye bilinen memurun kaydındaki Sultânî mevkuf dükkânlarla mahdûddur.¹²

¹¹ Barkan ve Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XI.

¹² Baş, "Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri", s. 15.

11- I. Ahmed'in Vakfiyesindeki tuğrası (TİEM, nr. 2184)

Görüldüğü gibi, tek bir mevki tarifi için 16 ayrı vakfın ismi sayılmaktadır. Bu durum İstanbul'un vakıf açısından ulaştığı zenginliği açık bir şekilde göstermektedir.

Surduşında ise Eyüp Camii ve çevresi, fetih sonrasında önemli vakıf yatırımlarının yapıldığı bir bölge olmuştur. Fatih tarafından Ebu Eyyüb el-Ensarî'nin mezarı üzerine bir türbe yaptırılmış, buna ek olarak cami, medrese, imaret ve hamam inşa edilmiştir. İstanbul'un manevi merkezi hâline gelen Eyüp Camii ve çevresinde zaman içinde ilave birçok yapı yapılmış ve bunlar için zengin vakıflar oluşturulmuştur. Bunlar arasında Zal Mahmud Paşa'nın yaptırdığı cami ile zevcesi Şah Sultan tarafından yaptırılan türbe, sıbyan mektebi, sebil, çeşme ve hazireden oluşan külliye, dikkati çekmektedir. Dolayısıyla Eyüp semti, vakıf eserlerin zenginliği açısından dikkat çeken bir yer hâline gelmiştir. Eyüp Camii ve Külliyesi'nin de özellikle devlet adamlarının ilgisine mazhar olduğundan söz edilebilir. Özellikle Dolmabahçe Sarayı, Çırağan Sarayı, Yıldız Sarayı gibi yapılar civarda yerleşimi artırmış ve buna bağlı olarak da vakıf yatırımları bu bölgelerde daha fazla görünür hâle gelmiştir.

Sultanlar ve Vakıflar

Bütün Osmanlı şehirlerinde hanedan mensuplarının vakıflarına rastlanmaktadır. Fethedilen yerleşim yerlerinin, fatihleri tarafından imar edilmesi ve vakıf eserlerle donatılması bir gelenek olarak devam ettirilmiş, Osmanlı sultanları fethettikleri şehirlerde birçok vakıf eser yaptırmıştır. Mekke, Medine, Kudüs gibi dinî merkezler, Bursa ve Edirne ise başkent olarak bu yatırımlardan ayrıcalıklı olarak istifade etmişlerdir. İstanbul ise payitaht olmasının yanında bir ilim merkezi olarak da öne çıkmış, bu nedenle vakıf yatırımlarından istifade açısından farklı bir konuma sahip olmuştur. Dolayısıyla İstanbul'daki vakıf yatırımları Fatih dönemi ile sınırlı kalmamış, sonraki dönemlerde de şehrin gelişimine ve ihtiyaçlarına uygun şekilde devam ettirilmiştir. Bunun tabii bir sonucu olarak, İstanbul'da selatin evkafı olarak adlandırılan yapılar dikkat çekmektedir. İstanbul'a hâkim karakterini veren yapılar da daha çok bu kategorideki bina ve tesislerden oluşmaktadır.

Fatih döneminden itibaren Kanunî dönemine kadar bu tür vakıfların yatırımlarının daha çok suriçinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Fatih'ten sonra II. Beyazıt

Tablo 2- Vakıf tahrir defterlerine göre İstanbul (suriçi) nahiyeleri ve mahalle sayıları			
Nahiye	Mahalle Sayısı	Vakıf Sayısı 953/1546 Tarihli Tahrir	Vakıf Sayısı 1005/1596 Tarihli Tahrir
Ayasofya	17	191	345
Mahmud Paşa	9	96	115
Atik Ali Paşa	5	44	76
İbrahim Paşa	10	106	129
Sultan Beyazıt	23	198	319
Ebülfefâ	12	165	306
Sultan Mehmed	41	372	681
Sultan Selim	7	33	90
Murad Paşa	23	119	330
Davud Paşa	13	84	264
Koca Mustafa Paşa	30	65	227
Topkapı	7	13	39
Atik Ali Paşa	22	108	259
Toplam	219	1.594	3.180

Kaynak: İnalçık, "İstanbul", XXIII, 225.

Camii ve Külliyesi ile Yavuz Sultan Selim Camii ve Medresesi, bu çerçevede şehrin gelişimine katkı sağlayan önemli vakıf eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanunî döneminde de Şehzade Camii ve Külliyesi ile Süleymaniye Külliyesi suriçinde yapılan önemli vakıf yapılar olarak sayılabilir. Şehrin en önemli külliyesi olarak Süleymaniye vakıfları, konumuz açısından özel bir öneme sahiptir.

Kanunî Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan Süleymaniye Külliyesi bünyesinde camiye ek olarak medreseler, darülhadis, darülkurra, mektep, darüşşifa, tabhane, imaret gibi tesisler, hamam ve türbeler yer almaktadır. Ayrıca kompleks içinde ve civarında vakfa ait çok sayıda dükkân da mevcuttur. Süleymaniye Vakfı'na gelir temin etmek için tahsis edilen kaynaklar arasında 226 köy, 30 mezra, 2 mahalle, 7 değirmen, 2 dalyan, 2 iskele, 1 çayırılık, 2 çiftlik ve 2 ada bulunmaktadır. Vakfiyede öngörülen gelirlerin toplamı 894.576 akçedir. III. Murad döneminde yapılan bir tahrir göre ise vakfın o dönemdeki gelirleri 5.227.759 akçeye ulaşmaktadır. Buna, vakfa ait yedek akçe miktarı olan 3.341.733 akçe ile önceki yıllara ait bakaya miktarı olan 420.110 akçe de eklendiğinde vakfın 993-994 (1585-1586) yıllarındaki

toplam geliri 9.039.602 akçe olarak hesaplanmaktadır. Bu gelirler daha çok, Rumeli'deki köylerden elde edilmekteydi. Külliye'deki çeşitli birimlerde görevli 748 kişiye yapılan ödemenin miktarı ise 1.000.000 akçe civarındadır.¹³

Kanunî döneminde suriçinde saraya mensup kadınların kurdukları vakıflar arasında Hürrem Sultan ile Mihrimah Sultan'ın vakıfları dikkati çekmektedir. Hürrem Sultan tarafından yaptırılan ve günümüzde Haseki adını taşıyan semtte yer alan külliye bünyesinde; Mimar Sinan'ın mimarbaşı olarak yaptığı ilk cami ile medrese, imaret, darüşşifa ve sıbyan mektebi yer almaktadır.¹⁴ Mihrimah Sultan'ın Edirnekapi'da yaptırdığı külliye ise han, çarşı, cami, medrese, okul ve çeşmeden oluşmaktadır.

Surdişında ve Bilad-ı Selase yani Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki hanedan vakıflarının ise özellikle Kanunî döneminden itibaren yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu dönemde, bir yandan suriçindeki yatırımlar devam ederken, diğer taraftan İstanbul'un surdişında kalan bölgelerinde de yoğunlaşan vakıf yatırımlardan söz edilebilir. Eyüp özellikle dinî ve siyasi merasimler açısından öne çıktığı için daha Fatih döneminden itibaren bu fonksiyonuna uygun şekilde imarına özen gösterilmiş, sonraki dönemlerde de zengin vakıflara ev sahipliği yapmıştır. Galata bölgesinde ise bir yandan Müslüman ahalinin yoğunlaştığı bir yerleşim yeri olarak Kasımpaşa civarı gelişme gösterirken diğer taraftan Haliç kıyılarından Boğaz'ın kuzeyine doğru sahil boyunca küçük çaplı yerleşimlerin ortaya çıktığı ve buna bağlı bir yapılanmanın gerçekleştiği söylenebilir.

Üsküdar, İstanbul'daki yerleşim yerleri içinde vakıf yatırımlardan en fazla istifade eden bölgelerden biri olmuştur. Üsküdar ve civarı özellikle saraya mensup kadınların ilgisine mazhar olmuş, onların yaptırdığı eserlerle imar edilmiştir. Sahilde yer alan Mihrimah Sultan Camii ve Külliyesi hemen dikkat çekmektedir. Mimar Sinan'ın son eserlerinden olan ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Valide Sultan tarafından yaptırılan Atik Valide Külliyesi bünyesinde de cami, medrese, tekke, sıbyan mektebi, darülhadis, darülkurra, imaret, darüşşifa ve hamam yer almaktadır. Yine Üsküdar sahilinde III. Ahmed'in annesi Emetullah Gülnûş Valide Sultan adına yaptırılan Yeni Valide Külliyesi'nde de cami, türbe, sebil, muvakkithane, çeşme, şadırvan, sıbyan mektebi, imaret, dükkânlar ve meşruta evleri bulunmaktadır. Kanunî'nin zevcelerinden Gülfem Hatun'un Üsküdar merkezinde

¹³ İnalçık, "İstanbul", XXIII, 228; Yasin Yılmaz, *Kanunî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*, Ankara 2008, s. 77.

¹⁴ Nimet Taşkıran, *Hasekinin Kitabı: İstanbul Haseki Külliyesi*, İstanbul 1972.

12- Süleymaniye'den Bozdoğan Kemer'i'ne Nefs-i İstanbul (Lewis)

yaptırdığı cami, mektep ve kervansaray ise diğerlerinin yanında nispeten mütevazı kalmaktadır.

Sonraki dönemlerde de hanedanın Üsküdar bölgesine ilgisi devam etmiş ve yeni vakıf yatırımları gerçekleştirilmiştir. III. Selim tarafından Selimiye Kışlası ile birlikte bir cami, muvakkithane, sıbyan mektebi, hamam, meşruta evleri, vakfın gelir kaynakları arasında yer alan evler ve dükkânlar ile birlikte Selimiye Tekkesi, geniş bir alanda kışlaya ve civardaki yerleşim yerlerine hizmet vermek üzere yaptırılmıştır. I. Abdülhamid tarafından annesi Rabia Sultan adına yaptırılan ve Hamid-i Evvel Camii olarak da anılan Beylerbeyi Camii de Üsküdar bölgesinin önemli vakıf yapıları arasında sayılabilir. Beylerbeyi sahilinde yer alan cami ile birlikte bir sıbyan mektebi, iki çeşme ve bir de hamam yaptırılmıştır. Bu yapılara II. Mahmud tarafından bir muvakkithane ile bir de çeşme eklenmiştir.

Sarayın İstanbul suriçine olan ilgisi de hiçbir zaman azalmamış, sonraki dönemlerde de çeşitli yerlerde birçok vakıf eserler yaptırılmaya devam edilmiştir. Bunlar arasında özellikle Sultanahmet Camii ve Evkafı en

dikkat çekici olanıdır. Sultanahmet Külliyesi bünyesinde cami ile birlikte darülhadis, darülkurra, sıbyan mektebi, türbe, çeşme, sebil, darüşşifa, imaret, muhtelif dükkânlar ve arasta ile hamam, evler ve mahzenler yer almaktaydı. Mimari yönüyle dikkatleri çeken külliyenin bazı bölümleri, çeşitli sebeplerle zaman içinde ortadan kalkmıştır. I. Abdülhamid tarafından yaptırılan Hamidiye Külliyesi bünyesinde de cami, imaret, sıbyan mektebi, sebil, çeşme, mescit ve medresenin yanında arasta da bulunmaktaydı. Zaman içinde imaret ve sıbyan mektebi yıktırılarak yerine Dördüncü Vakıf Han inşa edilmiştir. III. Mustafa döneminde inşa ettirilen Laleli Külliyesi ise cami, imaret, çeşme, sebil, türbe, han, medrese, muvakkithane ve meşruta binalarından oluşmaktaydı. Suriçinde yaptırılan son eserlerden biri de Nuruosmaniye Külliyesi'dir. I. Mahmud tarafından yaptırılan ancak vefatından sonra III. Osman tarafından açılışı yapıldığı için Nuruosmaniye adını alan külliye; cami, imaret, medrese, kütüphane, türbe, sebil ve çeşme bulunmaktadır. Külliye içinde özellikle kütüphane, sahip olduğu kıymetli ve zengin koleksiyonuyla dikkati çekmektedir.

13- İstanbul'da Neslihan Hanım'ın 1730 tarihli vakfiyesinin cilt kapağı (BOA, EVVKF, nr. 21/10)

Yeni Cami'nin yapımına III. Mehmed'in annesi ve III. Murad'ın hanımı Safiye Sultan adına 1597'de başlanmış, ancak I. Ahmed'in tahta çıkışıyla eski saraya gönderilen Safiye Sultan'ın inşaatı da yarım kalmıştır. Daha sonra IV. Mehmed'in annesi Turhan Hatice Sultan tarafından yeniden başlatılan inşaat, nihayet 1663'te tamamlanabilmiştir. Hatice Sultan, cami ile birlikte türbe, darülkurra, sıbyan mektebi, sebil ve çeşmeler yaptırmıştır. Mısır Çarşısı da Yeni Cami Külliyesi'nin bir parçası olarak ve vakfa gelir kaynağı olması amacıyla yine Hatice Sultan tarafından yaptırılmıştır.

III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan tarafından Cağaloğlu'nda bulunan bir mescit, yeniden yaptırılmış ve onun adını almıştır. Fatma Sultan'ın İbrahim Paşa ile birlikte Üsküdar'da yaptırdığı suyolları vasıtasıyla bölgedeki çok sayıda çeşmenin suyu sağlanmaktaydı. III. Ahmed'in diğer kızı Zeynep Sultan tarafından da Gülhane Parkı'nın karşısında bir cami ile birlikte bir sıbyan mektebi, sebil, türbe ve meşruta evleri yaptırılmıştır. Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan eliyle de Aksaray'daki Valide Camii ile birlikte mektep, kütüphane, muvakkithane, sebil ve çeşmeden oluşan bir külliyenin hizmete sokulduğunu görmekteyiz. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın İstanbul'da yaptırdığı vakıf ve hayır eserleri de son derece önemlidir. Kendi adına kurduğu Gurebâ-yı Müslimîn

Hastanesi veya Vakıf Gurebâ Hastanesi sağlık hizmetleri açısından döneminde öncü bir rol üstlendiği gibi, 1849'da Valide Mektebi adıyla kurduğu mektep de eğitim tarihi açısından önemlidir. Bunun yanında Dolmabahçe Camii ile Bezmiâlem Valide Sultan (Gurebâ Hastanesi) Camii ve şehrin muhtelif semtlerinde yaptırdığı ve Valide çeşmeleri olarak bilinen çeşmeler de onun eserleri arasında sayılmaktadır.

Özellikle Boğaziçi istikametinde ve daha çok sahil boyunca yaptırılan cami ve diğer vakıf eserler ise nispeten sonraki dönemlere aittir. Boğaz'ın Avrupa yakası boyunca yapılan eserler arasında ilk dikkati çeken Tophane Camii olarak da bilinen Nusretiye Camii'dir. III. Selim tarafından yaptırılan caminin 1823'te yanması üzerine, yerine II. Mahmud tarafından Nusretiye Camii yaptırılmıştır. Sultan Abdülmecid tarafından 1270'te (1853) Ortaköy'de yaptırılmış olan ve daha çok Ortaköy Camii olarak bilinen Mecidiye Camii de İstanbul'un sembol yapılarından biri olarak mevcudiyetini sürdürmektedir. Yıldız Camii ise II. Abdülhamid'in protokol camisi olarak hizmet vermek üzere sarayın hemen yanında inşa edilmiş, son dönemin önemli eserlerindedir.

Osmanlı Hanedanı tarafından yaptırılan vakıf eserler, elbette ki sayılanlardan ibaret değildir. Bunlara ek olarak farklı alanlarda birçok hayır eseri vücuda getirilmiştir. Bunlar arasında imaretler, abidevi çeşmeler, suyolları, çarşılar, hanlar, hamamlar gibi farklı birçok yapı sayılabilir. Makalenin hacmi açısından hepsini saymak mümkün değildir. Bunlardan bir kısmına da vakıf hizmetlerinin ele alındığı bölümde, ilgili başlıklar altında yeri geldikçe işaret edilmektedir.

Devlet Adamları ve Halkın Kurduğu Vakıflar

Vakıf kurucuları arasında hemen her kesimden insana rastlanmaktadır. Osmanlı insanı maddi imkânları nispetinde vakıf kurmaya gayret etmiş ve geleneksel bir anlayış hâline gelen vakıf kurma ameliyesi neticesinde binlerce vakıf kurularak hizmet verir hâle getirilmiştir. Bu açıdan İstanbul'da kurulan vakıfların sayıları da binlerle ifade edilmektedir. Vakıf kurucuları arasında elbette ki varlıklı kişilerin öne çıkması tabiidir. Nitekim bu açıdan bakıldığında vakıf kurucularının daha çok devlet yöneticileri (askerî zümreye mensup kişiler) oldukları görülmektedir. Bunun yanında halkın da bu hayır kervanına katıldığı, daha mütevazı çapta da olsa herkesin imkânları nispetinde vakıf kurmaya çalıştığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde çeşitli hizmetler üstlenen ve devletin mukadderatında önemli rol oynayan birçok devlet adamının aynı zamanda kurdukları vakıflarla da dikkat çektiklerini söyleyebiliriz. Hayır yapmak ve vakıf kurmak, Osmanlı yönetim anlayışının da bir sonucudur. Osmanlı yöneticilerinin en temel prensiplerinden biri de "terfih-i ahvâl-i ricâl", yani halkın refah seviyesinin yükseltilmesidir. Bunu sağlamak için başvurulmuş temel politika araçlarından biri de vakıf kurmak suretiyle halkın ihtiyaçlarının yerinde karşılanmasını sağlamaktır. Bu nedenle hanedan mensuplarının yanında, devletin çeşitli kademelerinde görev yapan devlet ricali ve ulemanın kurduğu vakıflar da hem sayı olarak hem de hacim itibarıyla dikkat çekici boyuttadır.

Devlet görevlilerinin vakıf kurarken genellikle kendi memleketlerini, görev yaptıkları yerleri veya İstanbul'u tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu açıdan da İstanbul'un zengin bir durumda olduğunu söyleyebiliriz. Vakıf kuran devlet görevlileri arasında vezirler, defterdarlar, nişancılar, kaptanıderyalar, şeyhülislam ve kazaskerler gibi üst düzeydeki görevlilerin yanında, ulemadan, ümeradan ve meşayih'ten birçok isim sayılabilir. Kurulan vakıfların büyüklüğü vakfı kuran kişinin mevkisinin yüksekliğine göre değişmekte, bu da istisnai örneklere de rastlanmakla birlikte, genellikle o kişinin bulunduğu sosyal konumu ve buna bağlı olarak elde ettiği serveti ile mütenasip bir durum arz etmektedir. Tablo 3, İstanbul'daki külliyelerin sayısını ve bu külliyelerin kurucularının çeşitli meslekler arasındaki dağılımını tespit etmektedir.

İstanbul genelinde bakıldığında birçok yerleşim yerinin bu şekilde vakıf kuran kişilerin adını taşıdığı görülmektedir. İstanbul'da vakfı bulunan ve buldukları semte adını veren vezirler arasında Mahmud Paşa, Davud Paşa, Atik Ali Paşa (Çemberlitaş ve Fatih'te Karagümrük civarında), Rüstem Paşa, Sokollu, Köprülü, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Haydar Paşa (Kadıköy'de), Sinan Paşa (Beşiktaş'ta), Bayram Paşa (Bayrampaşa'da), Kasım Paşa (Beyoğlu, Kasımpaşa), Piyale Paşa (Okmeydanı, Kasımpaşa arasında), Atik Mustafa Paşa, Koca Mustafa Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Nişancı Mehmed Paşa, Pîrî Mehmed Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa, Zal Mahmud Paşa, Şemsî Paşa (Üsküdar'da) gibi isimler sayılabilir. Örnek olarak, Pîrî Mehmed Paşa'nın Adana'daki zengin vakıflarına ek olarak, Zeyrek'te bir cami ile medrese, Mercan'da bir cami, Molla Gürânî'de bir cami ile bir hankâh, Silivri'de bir cami, medrese ve imareten oluşan bir külliye yaptırdığı ve vakıfları için bedesten civarında bir han

Tablo 3- İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne göre külliye yaptırılanlar

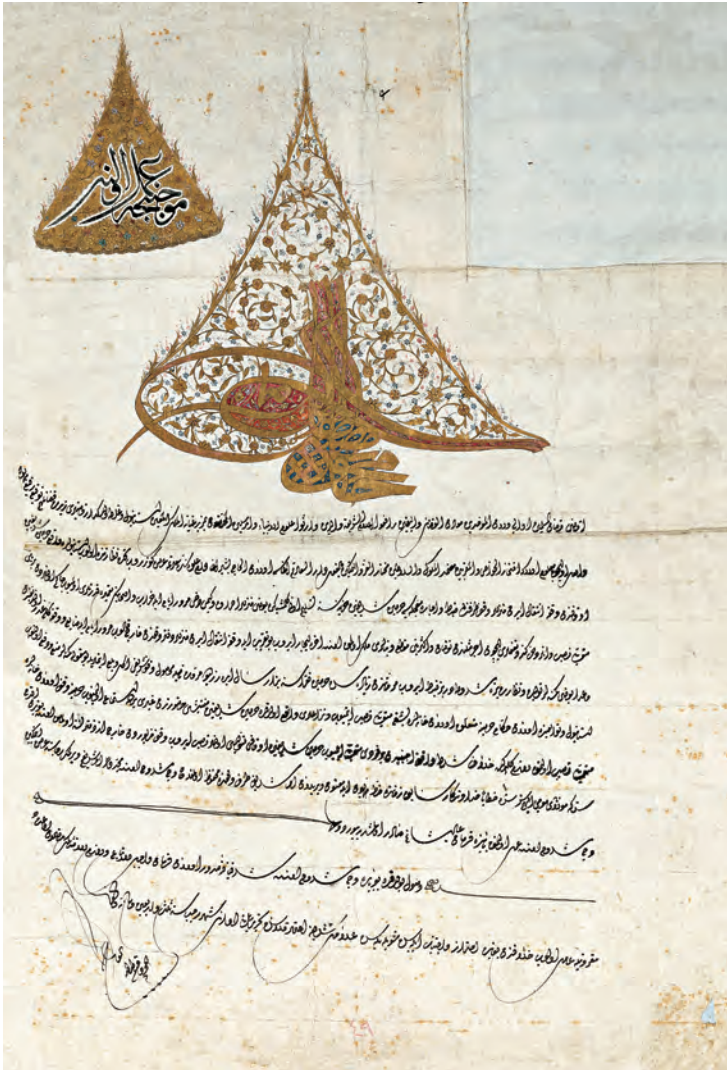
Ulema ve şeyhler	46
Tüccar ve sarraf	32
Esnaf	28
Saray ağaları	18
Beyler	16
Paşalar	18
Kapıkulu subayları	12
Küttab	8
Mimar	6
Ötekiler	39
Toplam	219

Kaynak: İnalçık, "İstanbul", XXIII, 227.

ile Galata'da bir han, Tahtakale ve Balıkpazarı'nda çok sayıda dükkânı vakfettiği görülmektedir. İsmi sayılan kişilerin her birinin ayrı ayrı zengin vakıflar kurdukları görülmektedir.

Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul isimli eserde kaydedilen vakıf yapılarla ilgili bazı rakamlar şu şekildedir. Eserde 462'si suriçinde, diğerleri surdışı ve İstanbul etrafında olmak üzere 500 cami ismi verilmektedir. Buna ek olarak; Eyüp, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Boğaziçi, Üsküdar, Kadıköy'deki camilerin sayısı ise 324'tür. Çeşitli tarikatlara ait tekkelerin sayısının farklı tarihlere ait kayıtlarda 305, 321 ve 259 olduğu görülmektedir. 1919 tarihli bir listede ise toplam 338 tekke ismi verilmektedir. İstanbul dâhilindeki hamamların sayısı ise 75'tir.

Son olarak dikkat çeken birkaç vakıf kurucusundan ve eserinden bahsetmek uygun olacaktır. Ulemadan İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği gibi görevlerde bulunan Mehmed Vusulî Efendi (ö. 1590) tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan Fındıklı Camii, sahilde bir hamam ve sıbyan mektebiyle birlikte bir külliye oluşturmaktaydı. Benzer şekilde Molla Fenarî, Molla Gürânî, Molla Hüseyin gibi Osmanlı uleması içinde seçkin bir yeri olan şahısların da İstanbul'da kendi adlarıyla anılan yerleşim yerlerinde vakıf ve hayratı mevcuttur. Üsküdar'da Şeyhülislam Arif Hikmet Bey tarafından yaptırılan hamam, sebil ve çeşme, Şeyhülislam Esad Efendi tarafından Fatih'te yaptırılan medrese ve kütüphane, Şeyhülislam İsmail Efendi'nin yine Fatih'te yaptırdığı cami ve Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi tarafından Eyüp'te yaptırılan tekke, ulemanın vakıf

14- I. Mahmud'un İstanbul'daki Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarına Haremeyn müfettişinin bilgisi dâhilinde müfettiş tayiniyle ilgili Ocak 1731 tarihli fermanı (BOA, MF, nr. 49)

kurumuna gösterdikleri ilgiyi ortaya koymaktadır. Eminönü'ndeki Ahî Çelebi Camii de bazı rivayetlere göre Fatih Darüşşifası'nın hekimbaşısı olan Ahî Çelebi Mehmed b. Tabib Kemal tarafından yaptırılmıştır.

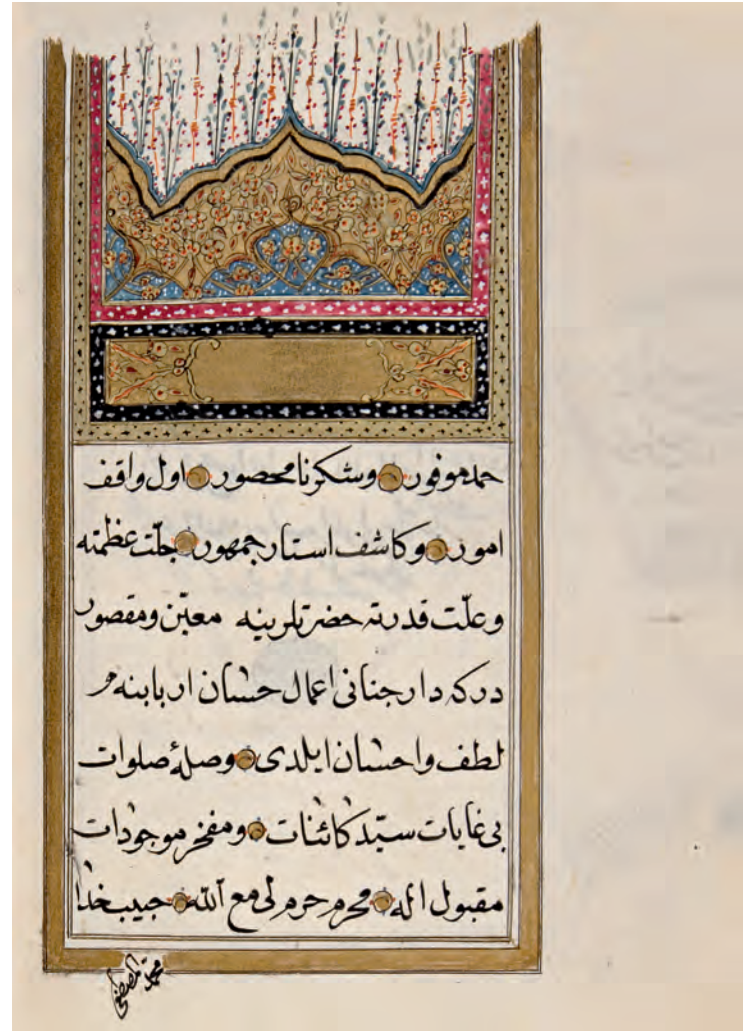
I. Ahmed dönemi defterdarlarından Ekmekçioğlu Ahmed Paşa tarafından Vefa'da yaptırılan Ekmekçizade Medresesi türünün en güzel örneklerinden biri olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Beşiktaş'ta yer alan ve Şazeli Tarikatı'nın ileri gelenlerinden Şeyh Hamza Zafir Efendi için yaptırılan Ertuğrul Tekkesi de II. Abdülhamid'in politikalarının bir hatırası olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Vakanüvis Esad Efendi tarafından Yerebatan Caddesi'nde yaptırılan kütüphane de farklı bir örnek olarak zikredilebilir.

Sayılanlara ek olarak, tarikat erbabı tarafından da birçok vakfın kurulduğunu, cami ve tekkenin yer aldığı külliyelerin oluşturulduğunu söyleyebiliriz. İstanbul'da bu açıdan en dikkat çeken yerler; Merkez Efendi Külliyesi,

Aziz Mahmut Hüdayî Külliyesi, Üsküdar'da Özbekler Tekkesi, Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı, Galata, Bahariye ve Yenikapı Mevlevîhaneleri, Hindîler Tekkesi, Emir Buharî Tekkesi gibi yapılarıdır. Buna ek olarak şehrin birçok yerinde irili ufaklı birçok mescit, tekke ve hayır kurumunu sayabiliriz.

Devlet adamlarının vakıflarının yanında halk da, vakıf sistemine hacim olarak nispeten küçük sayılabilecek binlerce vakıfla katkıda bulunmuştur. İrili ufaklı binlerce vakfın mescit, çeşme, köprü, kuyu, kaldırım vb. çok çeşitli örnekleri sayılabilir. Halktan vakıf kuranların ticaret veya zanaat ehli insanlardan veya nispeten varlıklı kişilerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Burada özellikle belirtilmesi gereken bir husus; vakıf kurucuları arasında özellikle kadınların azımsanmayacak bir oranı oluşturmalarıdır. Vakıf kurucularının yaklaşık üçte birinden fazlası kadınlardan oluşmaktadır ki bu durum, Osmanlı toplumunda kadınların iddia edildiği gibi ekonomik durumlarının pek geri olmadığını, aksine ekonomik faaliyetlere katılma, mal ve servet sahibi olma ve bunu toplumsal hizmetlere yönelik vakıflarda değerlendirme konusunda son derece aktif olduklarını göstermektedir. Öte yandan, özellikle para vakıflarında vakıf kurucusu olarak devlet ricalinden ziyade halkın öne çıktığı görülmektedir. Bunun sebebi, para vakıflarının gayrimenkul sahibi olamayanlar tarafından da kurulabilmesi nedeniyle nispeten mütevazı birikimlerin vakfa dönüştürülmesine imkân sağlanmış olmasıdır.

Ekonomik ve sosyal değişimlere bağlı olarak gelir kaynaklarının ve servetin el değiştirmesinin vakıf sisteminde de birtakım değişikliklere yol açtığı söylenebilir. Dolayısıyla, zaman içerisinde zenginleşen farklı kesimlerin de sistem içinde kendine yer edindiğini görmekteyiz. Bunun en güzel örneklerinden biri, bütün kullanımının ve ticaretinin yaygınlaşmasıyla büyük bir servet edinen Tütüncü Mehmed Efendi'nin Göztepe'de yaptırdığı camidir. Bu tür örnekler Osmanlı toplumunda ekonomik hayatta öne çıkan aktörler değişse bile vakıf anlayışının hâkimiyetini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu gibi örnekler aynı zamanda İstanbul'daki yerleşimin hangi istikamette gelişme eğiliminde olduğunu da ortaya koymaktadır. Nitekim Anadolu yakasının yavaş yavaş İstanbul zenginlerinin tercih ettiği bir yerleşim yeri olmasıyla birlikte, Kadıköy ve Üsküdar bölgelerindeki yeni yerleşimcilerin mahallelerle birlikte vakıf kurumları da oluşturdukları görülmektedir. Bunun örnekleri arasında Kadıköy bölgesinde Ethem Efendi Camii ve Zühtü Paşa Camii ile Üsküdar'daki Altunizade Camii sayılabilir. Bunun yanında vakıf kurma konusunda zaman içerisinde

15- İstanbul'da Hanife Hatun'un 1754 tarihli vakfiesinin cilt kapağı ve ilk sayfası (BOA, EVVKF, nr. 24/3)

efsanevi karaktere bürünen ilginç örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Sankiyedim Camii ile Takyeci İbrahim Ağa Camii örnekleri bu açıdan zikredilebilir.

İstanbul'daki vakıflarla ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer alan; gayrimüslim ahaliye ait vakıflardır. Gayrimüslimler de aynen Müslümanlar gibi vakıf sistemine katkıda bulunmuşlar, hem cemaat içi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hem de toplum geneline hizmet verecek çeşitli vakıflar kurmuşlardır. Zimmî statüsündeki Hristiyan ve Yahudiler tarafından da başta dinî hizmetler ve eğitim alanlarında ihtiyacı karşılamak amacıyla vakıflar kurulmuştur. Bunlar arasında kilise, manastır ve havralara ait vakıflar bulunduğu gibi, gayrimüslim esnafın kendi arasında oluşturdukları çeşitli sandık ve vakıflar ile gayrimüslim mahallelerindeki yol, kaldırım, çeşme, su yolu vb. ihtiyaçlara yönelik vakıflara da tesadüf edilmektedir. Bu açıdan gayrimüslim tebaanın vakıf sistemine katkısı da ayrıntılı araştırmaları hak etmektedir.

İstanbul'da ordu birlikleri veya çeşitli meslek gruplarının oluşturduğu vakıflardan da söz etmek gerekir. Bunlar arasında esnaf sandıkları ve yeniçerilerin orta sandıkları dikkat çekicidir. Esnaf sandıkları daha çok bir iş kolundaki esnafın ortak ihtiyaçlarını karşılamak ve kendi aralarında ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmak için oluşturdukları bir tür dayanışma sandığı olarak düşünülebilir. Genellikle vakıf şeklinde oluşturulan bu tür sandıkların esnafın ihtiyaçları dışında, toplum geneline yönelik çeşitli hizmetleri de üstlendikleri görülmektedir. Yeniçerilerin orta sandıkları da benzer bir yapılanmaya sahiptir. Her yeniçeri ortası, kendi mensuplarının ihtiyaçlarını karşılamak için bir fon oluşturmakta, bunun gelirleriyle benzer hizmetler yapılmaktaydı. Benzer şekilde vakıf adıyla oluşturulan başka fonlardan da söz edilebilir. Özellikle saray ve çevresindeki bazı gruplar için kurulmuş olan nakit vakıfları da daha ziyade ilgili topluluğun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturulmaktaydı. Bu tür vakıflara örnek olarak Topkapı Sarayı'nda taş

vakfiyeleri bulunan Enderun, Harem ve Birun'da muhtelif hizmetleri gören babüssaade ağaları gibi görevliler ile seferli koğuşu ve hazine koğuşu, zülüflü baltacılar ocağı, helvahane ocağı, aşçılar ocağı, kiler ocağı gibi ocaklara ait para vakıflarını sayabiliriz.¹⁵

İSTANBUL'DA VAKIF HİZMETLERİ

Genel olarak bakıldığında, Osmanlı toplumunda sultanların ve devlet adamlarının yanında, toplumun her kesiminden varlıklı kişilerin bir şekilde vakıf kurma yoluna gittikleri ve vakıf sisteminin tamamen gönüllü katkılarla gelişerek, her alanda hizmet verir hâle geldiği görülmektedir. Lüksün ve israfın hoş karşılanmadığı bir tüketim anlayışıyla desteklenen bu sistem vasıtasıyla irili ufaklı binlerce vakfın hayat bulduğunu söyleyebiliriz. Bütün bu vakıf yatırımları bir yandan şehrin gelişmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına katkıda bulunurken diğer taraftan da bu gelişim ile ortaya çıkan rantları, vakıf sistemi içinde toplayarak toplumun geneline yönelik çeşitli hizmetlere kanalize etmiştir.

İmar, Şehircilik, Altyapı ve Bayındırlık Hizmetleri

Birer vakıf tesisi olarak kurulan külliyeler, ihtiva ettikleri binalar, kalabalık görevli kadroları ve bunların aileleriyle birlikte zaten küçük bir yerleşim yeri oluşturmakta, zamanla bu külliye etrafında gelişen mahalleler vasıtasıyla da şehrin gelişimi sağlanmaktaydı. İstanbul'da bu şekilde kurulan belli başlı külliyeler arasında Fatih, Yavuz Selim, Beyazıt, Süleymaniye, Sultanahmet ve Haseki külliyesi ile Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi sayılabilir. Bunlara yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan devlet adamları, özellikle vezirler tarafından yaptırılan külliyele de ilave edebiliriz. İstanbul'un gelişimi açısından bu külliyelerin her biri, bir yerleşim yerinin merkezini oluşturmuş ve bölgenin imarı açısından önemli katkılarda bulunmuştur.

Külliyele bünyesinde iki tür yapı yer almaktaydı. Bunların bir kısmı hayrat genel başlığı altında değerlendirilen ve çeşitli ihtiyaçlara yönelik olarak hizmet veren birimlerden oluşmaktadır. Cami, mektep, medrese, kütüphane, imaret, çeşme, sebül vb. tesisler bu kapsamda değerlendirilir. Buralarda verilen hizmetler ücretsiz olup hizmetin yürütülmesi için gerekli finansman vakıf kaynaklarından karşılanmaktaydı. Hizmetlerin sürekli ve düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için gerekli kaynağı sağlamak amacıyla yapılan tahsisler de *akarar*

olarak adlandırılır. Akarat arasında sayılan han, hamam, çarşı, bedesten, arasta, dükkân, değirmen, imalathane gibi yapılar ile mesken olarak kullanılan evler ve odalar bir yandan vakfa gelir temin ederken diğer taraftan da şehirlerin imarına ve gelişmesine katkıda bulunmakta, ihtiyaç duyulan ticari ve sınai faaliyetler için gerekli altyapıyı oluşturmaktaydı. Bunların yanında yine hayrat arasında sayabileceğimiz yol, köprü, kaldırım, iskele gibi ulaşım tesisleri, çeşme, sebül, suyolları gibi su tesisleri ve benzeri tesisler de önemli ölçüde vakıflar vasıtasıyla kurularak işletilmekteydi. Bu çerçevede vakıflar tarafından halkın ihtiyaç duyduğu her türlü altyapı hizmetinin sağlanabildiğini söyleyebiliriz. Bunlar arasında mezarlıklar, mesire alanları gibi değişik örnekler de sayılabilir. Karacaahmet Mezarlığı içinde çeşitli tarihlerde yaptırılan 6 tekke ve namazgâh, 3 cami, 7 çeşme, 2 mektep, 1 hastane ve 1 kireçhane bulunduğu, su ihtiyacını karşılamak için de çok sayıda kuyu açıldığı kaydedilmektedir. Bütün bu vakıflar için görevlendirilen çok sayıdaki kişi, mezarlığın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmaktaydı.¹⁶ Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi'nin Bakırköy'de Veli Efendi Çayırı olarak bilinen arazisini, yaptırdığı çeşme ile birlikte İstanbul halkına mesire alanı olarak vakfettiğini biliyoruz.¹⁷

Vakıflar vasıtasıyla imar faaliyetlerinin nasıl bir sistemle gerçekleştirildiğini anlamak açısından dikkat çekici bir örneğe Eyüp Mahkemesi'ne ait kadı sicillerinde tesadüf edilmektedir. Bu örneğe göre, Eğrikapı dışında bulunan bölgede Sultan Beyazıt Vakfı'na ait arazinin bir kısmı Cebecibaşı Ahmet Ağa Vakfı'nın tasarrufuna bırakılmış, bu vakıf da araziye parselleyerek altmış yıllık vadelerle kiralamıştır. Bu şekilde arazinin işletilmesi ve bölgede bir yerleşim yeri oluşturularak asayişin sağlanmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Görüldüğü gibi, arazi vakıf eliyle imara açılmakta, elde edilecek kira gelirleri de yine vakıf tarafından bu arazi üzerinde oluşturulacak yerleşim yerinin ihtiyaçlarına yönelik olarak yürütülen çeşitli hizmetlerin finansmanı için bir kaynak oluşturmaktadır.

Ö. L. Barkan, İstanbul'da fetihten sonra 207 cami, 24 mektep veya medrese, 32 hamam, 12 han ve bedestenin inşa edildiğini tespit etmiştir. Bu tesislerin faaliyete geçirilmesi için gerekli insan kaynağının yerleştirilmesi veya gelir sağlamak amacıyla vakıflar

¹⁵ Abdülmecit Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki Taş Vakfiye Kitabeleri", yayımlanmamış makale.

¹⁶ H. Necdet İşli, "Karacaahmet Mezarlığı", *DBİst.A*, IV, 444-447.

¹⁷ Tahsin Özcan, "Veliyyüddin Efendi", *DİA*, XLIII, 41.

¹⁸ Baki Çakır v.dğr. (haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, İstanbul 2011, s. 200-204.

16- Ayasofya, Yeni Valide ve Nuruosmaniye camileri (Lewis)

vasıtasıyla binlerce ev, dükkân ve benzeri binanın da inşası gerçekleştirilmiştir.¹⁹ Bu tür inşaat faaliyetleri vasıtasıyla vakıfların, şehirlerin iktisadi hayatında önemli bir aktör olarak varlıklarını hissettirdikleri, özellikle inşaat sektöründe ve gayrimenkul piyasasında da belirleyici bir rol oynadıkları düşünülebilir. Nitekim Barkan tarafından yayınlanan Süleymaniye Külliyesi'ne ait inşaat defterleri, vakıf yapıların inşaatında ortaya çıkan iktisadi hareketliliğin tespiti açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır.²⁰ Bunun yanında, inşa edilen vakıf tesislerin hizmet vermeye başlamasıyla birlikte buralarda çalışan kişilerin sayılarının yüksekliği dikkate alındığında emek piyasasında da vakıfların önemi ortaya çıkmaktadır. Fatih Külliyesi'nde yer alan farklı birimlerde hizmet verenlerin sayıları 496'dır. Ayasofya vakıflarında istihdam

edilenlerin sayısı ise 457'dir. Aynı şekilde Süleymaniye Külliyesi'nin inşası esnasında çalışanların sayıları günlük olarak 2.000 ile 3.000 arasında değişmekteydi. Vakfiyede sadece camide hizmet vermek üzere 281 kadro tahsis edildiği görülmektedir. Bu şekilde irili ufaklı binlerce vakfın istihdam ettiği kişi sayısının on binleri bulduğu tahmin edilebilir.

İstanbul'da Fatih döneminde başlayan imar faaliyetleri II. Bayezid ve Kanunî dönemlerinde de devam etmiş, Kanunî'nin kendisinin yanında oğlu, kızı, zevceleri ve diğer devlet adamları tarafından yaptırılan cami ve imaretlerin yanında Kırkçeşme suyuolları inşa ettirilmiştir. Bunlara ilaveten 953 (1546) ve 1009 (1600) tarihli İstanbul'a ait vakıf tahrir defterlerindeki kayıtlara göre, İstanbul'da kurulan vakıfların sayıları binlerle ifade edilmektedir.²¹ İstanbul'a ait zikredilen iki tahrir

19 Barkan ve Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XI.

20 Ömer Lutfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretinin İnşaatı: 1550-1557*, II c., Ankara 1972-1979.

21 Barkan ve Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*; Mehmet Canatar (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul 2004.

17- III. Mustafa'nın Cenderecizade Muhyiddin Çelebi Vakfı'na ait Ayasağa (Yeniköy) ve Kâğıdhane köyü ahalisinin vergi muafiyetinin devamıyla ilgili 26 Kasım 1762 tarihli fermanı (BOA, MF, nr. 137)

defterindeki rakamlar Tablo 4'te görülmektedir. Tablodaki rakamlar vakıf sektörünün son derece canlı bir alan oluşturduğunu ve vakıf kurma sürecinin kesintisiz bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Verilen rakamlar sadece suriçindeki vakıfları kapsamaktadır ve büyük selatin vakıfları ile Galata, Eyüp ve Üsküdar bölgelerindeki vakıflar bu sayımlara dâhil edilmemiştir.

Vakıfların İstanbul'da gerçekleştirdiği yatırım ve faaliyetler sonraki asırlarda da sürdürülmüş, ihtiyaca bağlı olarak oluşturulan vakıf tesisler, şehrin gelişiminde önemli rol üstlenmiştir. Bütün bu veriler

birlikte değerlendirildiğinde, İstanbul'da vakıfların büyük yatırımlar gerçekleştirdikleri ve gayrimenkul stokunun önemli bir kısmının bir şekilde vakıflarla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, özellikle son dönemlerde şikâyetlere de konu edilmiş, vakıfların gayrimenkuller üzerindeki hâkimiyeti emlak piyasasında durgunluğa sebep olmuştur. Bu nedenle özellikle değişen ekonomik yapıya bağlı olarak zenginleşen ve toplumda yer edinmeye çalışan yeni servet sahipleri ile elçilikleri için arazi arayışına giren Batılı devletlerin bu durumdan şikâyetçi olduklarını görmekteyiz.

Belediyelerin kurulması ve modern tarzda belediyeleşimin başlatılmasıyla birlikte, vakıflar tarafından yürütülen altyapı ve imar faaliyetleri peyderpey belediyelerin görev alanına dâhil edilmiştir. Böylece vakıfların faaliyet alanlarının daraldığını ve yeni idari yapıya uyumlu hâle getirildiğini söyleyebiliriz.

Mesken, Dükkân, Çarşı ve İmalathaneler

Vakıfların mal varlıkları içinde mesken olarak kullanılan ev ve odaların önemli bir yer tuttuğu belirtilmişti. Bunların bir kısmı vakıf görevlileri için meşruta (lojman) olarak kullanılmakla birlikte, önemli bir kısmı da vakfa gelir sağlamak amacıyla ihtiyaç sahiplerine kiralanmaktaydı. Ailelerin ikamet ettiği konutların yanında bekârların ikameti için bekâr odaları, çeşitli amaçlarla şehir dışından gelenlerin kısa süreli ikameti ve ticaret yapmaları için yapılan hanlar da bu kategoride değerlendirilebilir. İstanbul'daki vakıfların vakfiyeleri vesair kayıtları incelendiğinde bu açıdan oldukça zengin oldukları görülmektedir. Halkın da sahip oldukları evlerini, daha çok aile vakfı şeklinde vakfa dönüştürmesi vakıf gayrimenkullerinin sayısını daha da artırmıştır.

Buna ek olarak, özellikle gayrimüslim tebaanın ikamet ettiği bölgelerde *Yahudihane*, *Rumhane* gibi adlarla anılan ve daha çok Yahudi, Rum gibi belli bir dine veya mezhebe mensup insanların ikameti için kullanılan meskenleri de burada zikretmek gerekir. Yahudihaneler İstanbul dışından, özellikle Avrupa'dan gelerek şehre yerleşen Yahudilerin mesken ihtiyacını karşılamak için yapılan apartman tarzı yapılarıdır. Hasköy, Ortaköy ve Kuzguncuk semtlerinde bazı örnekleri günümüzde de varlığını koruyan çok sayıda yahudihaneyi rastlanmaktadır. Bu gibi yapıların özel şahısların yanında, önemli bir kısmının da vakıflar tarafından üretilerek hizmete sunulduğunu görmekteyiz. Şahıslar tarafından yapılanların bir kısmı da sonradan vakfa

dönüştürülmekteydi. Dolayısıyla, İstanbul'da ikametgâh olarak kullanılan yapıların önemli bir kısmının vakıflar tarafından üretildiğini veya sonradan vakıf hüviyeti kazanarak, vakıfların kontrolüne girdiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı şehirlerinin gelişmişliğinin göstergelerinden biri de sahip olduğu ticari ve sınai altyapıdır. Geniş çarşı ve bedestenler, Osmanlı şehirlerinin temel özelliklerinden biri olarak dikkati çekmektedir. Ekonomik faaliyetlerin merkezinde yer alan ve şehirlerin üretim ve ticaret alanlarını oluşturan çarşı ve bedestenlerin, arasta ve dükkânlar ile çeşitli imalathanelerin vakıfların mal varlıkları arasında önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bunlara han, kervansaray, hamam gibi hizmet sektöründe faaliyet gösteren ticari işletmeleri de ilave edebiliriz. Bazıları günümüzde de varlıklarını ve işlevlerini sürdüren bu tür yapıların önemli bir kısmının yine vakıflar tarafından yaptırıldığını görüyoruz.

İstanbul vakıflarının özellikle gelir kaynağı olarak gördükleri bu tür yapılara büyük yatırımlar yaptığını söyleyebiliriz. Yukarıda zikredilen Ayasofya, Fatih, Süleymaniye ve Yeni Cami vakıfları ile ilgili örnekler bu açıdan dikkat çekicidir. Yeni Cami vakıflarına gelir sağlamak için yaptırılan Mısır Çarşısı, bugün de önemli bir ticari merkez olarak bu fonksiyonunu sürdürmektedir. Kapalıçarşı ise hem üretim hem de ticaret açısından İstanbul'daki birçok işkolunun merkezi konumundaydı. Fatih'in vakfına ait olan Kapalıçarşı, tarih boyunca birçok değişim geçirmiş, yapılan eklemelerle bugünkü hâlini almış, etrafındaki hanlarla birlikte devasa bir ticaret merkezi olmuştur. 1304 (1886-1887) tarihli bir belgede Büyük Çarşı olarak da adlandırılan Kapalıçarşı'da 2 bedesten, 4.399 dükkân, 2.195 oda ve hücre, bir hamam, 497 dolap, 12 hazine odası, bir cami, 10 mescit, 2 şadırvan, bir sebil, 16 çeşme, sekiz tulumbalı kuyu, bir türbe, yetmiş üç zevak (?), 24 han ve bir mektep bulunduğu kaydedilmektedir.²²

Verilen örneklerle ek olarak, vakıflara gelir temini için oluşturulan çeşitli imalathaneleri de zikretmek gerekir. Vakıf imalathaneler arasında değirmen, fırın, kiremithane, debbağhane gibi günün ekonomik şartları çerçevesinde ortaya çıkan çeşitli üretim tesisleri yer almaktadır. Hasköy, Kâğıthane arasında kiremit üretimi yapılan çok sayıda imalathaneden bir kısmının vakıf olduğu görülmektedir. Özellikle gedik usulünün ihdasından sonra vakıfların bu tür imalathanelere karşı ilgisinin arttığı söylenebilir. Bazı gedikler başlangıçta

yeni kurulan veya ek gelire ihtiyacı olan vakıflara tahsis edilebildiği gibi, sahipleri tarafından sonradan da vakfedilebilmekteydi. Nitekim Üsküdar'da faaliyet gösteren debbağhanelerin bir kısmı Nurbanu Valide Sultan'ın yaptırdığı Atik Valide Sultan Külliyesi'nin vakıfları arasında sayılmaktadır.

Vakıfların şehir hayatı için ihtiyaç duyulan bir başka yatırımı; yol, kaldırım ve köprü gibi ulaşım altyapısına yönelik hizmetlerden oluşmaktaydı. Özellikle şehir içindeki yolların bakımı, kaldırımının tamiri, köprülerin bakım ve tamirleri gibi konularda da vakıfların oluşturulduğu görülmektedir. Bu açıdan da İstanbul'da farklı örneklerle tesadüf edilmektedir. Yol, köprü, kaldırım gibi klasik vakıf örneklerinin yanında özellikle İstanbul'a özgü vakıf iskeleler ve vakıflar eliyle kayak işletmeciliği gibi faaliyetler de yapılmaktaydı. Kayıtlardan, İstanbul Boğazı'nda faaliyet gösteren kayıkların bir kısmının gediğinin vakıflara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Vakıf hizmetler arasında sayılabilecek bir başka konu da çevre temizliğidir. İçme sularının lağım suları ile karışmadan çeşmelere ulaştırılması, vakıf tesislerin, çarşıların, yolların temiz ve bakımlı tutulması ile ilgili sayısız örnek mevcuttur. Özellikle büyük vakıflarda bu amaçla personel istihdam edildiğine şahit oluyoruz. Fatih vakıflarında vakıf binaların bakım ve tamirlerinin yapılması, duvarlara yazılan yazıların silinmesi, salgın hastalıkların önlenmesi için yollardaki pislikler üzerine kül dökülmesi gibi işlerle görevli kişilerin varlığından bahsedilmektedir. Bunlara ilaveten doğrudan bu tür amaçlarla kurulmuş vakıflar da mevcuttur. Bir örnekte, Hasköy'de bir Yahudi tarafından yaptırılan vakıf çeşmenin suyolu üzerindeki şahıslar tarafından yaptırılmış tuvaletler, çeşmenin suyuna zarar verdiği gerekçesiyle mahkeme kararıyla yıktırılmıştır. Bu tür örnekler, vakıfların şehrin temizliğinin sağlanmasında üstlendikleri rolü göstermesi açısından dikkat çekicidir.²³

Eğitim, Kültür ve Dinî Hizmetler

Osmanlılarda modern eğitim kurumlarının kuruluşu öncesinde, mahalle mekteplerinden başlayarak en yüksek dereceli eğitim kurumlarına kadar Enderun Mektebi haricindeki bütün eğitim kurumları vakıflar tarafından kurulmuş ve faaliyetlerini yine vakıfların desteğiyle sürdürmüşlerdir. Bütçeden eğitim hizmetleri için doğrudan herhangi bir kaynak ayrılmaksızın her

²² Semavi Eyice, "Büyük Çarşı", *DİA*, VI, 512.

²³ İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, *Hasköy Mahkemesi Sicilleri*, nr. 9, s. 21-22.

18- İstanbul'da Sadaret Kethüdası Kâtibi Serhalifesi Hacı Hasan Raif Efendi'nin 18 Şubat 1788 tarihli vakfiyesi (BOA, EVVKF, nr. 22/32)

türlü eğitim hizmetinin finansmanı vakıflar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Buna darülhadis, darülkurra, darüttıp gibi ihtisas eğitimi verilen medreseler ile halka yönelik olarak camilerde yürütülen birtakım eğitim hizmetlerini de ilave edebiliriz.

İstanbul vakıf eğitim kurumları açısından da oldukça zengindir. Fetih'ten sonra Zeyrek, ilk medrese olarak hizmet verdiği gibi Fatih'in yaptırdığı Sahn-ı Seman medreseleri uzun yıllar en yüksek dereceli eğitim kurumları olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Süleymaniye Külliyesi'nin inşasıyla birlikte Süleymaniye medreseleri, Osmanlı eğitim sisteminin en üst basamağına yerleşmiştir. Bunların yanında şehirde irili ufaklı yüzlerce medresenin yapıldığını söyleyebiliriz. Mübahat S. Kütükoğlu tarafından kaleme alınan 1869'da *Faâl İstanbul Medreseleri* (İstanbul 1977) ve *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (Ankara 2000) başlıklı eserler, bu zenginliği ortaya koymaktadır. Kütükoğlu'nun tespitlerine göre XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul, Eyüp ve Kasımpaşa'da toplam 131 medrese bulunuyordu. Hesarfen Hüseyin Efendi'nin 1675'te medrese sayısını 126 olarak gösterdiği, 1791'de yapılan bir sayımda ise 181 medrese bulunduğu kaydedilir. 1869'daki listede 166 faal medrese tespit edilirken, 1914'te 185 medreseden bahsedilmektedir.²⁴ Bu rakamlara Eyüp, Galata ve Üsküdar bölgeleri dâhil olmadığı gibi, sayılarının yüzlerce olduğunu tahmin

24 Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. 4.

edebileceğimiz mahalle mektepleri de listelerde yer almamıştır.

1206 (1792) tarihli bir teftiş kaydında İstanbul'daki 179 medresede 2.046 oda ve 2.797 talebe bulunduğu tespit edilmiştir. 1302 (1886) tarihinde Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi döneminde şeyhülislamlık tarafından düzenlenen müfredat kayıtlarına göre Dersaadet'te faal durumdaki medreselerin sayısı 162'dir. Müfredat defterinde her medresede kaç öğrencinin bulunduğu, isimleriyle birlikte tespit edilmiştir. Örnek olarak Süleymaniye medreselerinde Darülhadis'te 92, Evvel Medresesi'nde 175, Sâni Medresesi'nde 109, Sâlis Medresesi'nde 132, Râbi Medresesi'nde 84 ve Mülâzımlar Medresesi'nde 67 olmak üzere toplamda 659 isim yer almaktadır.²⁵ Benzer şekilde sıbyan mektepleri ile ilgili olarak oluşturulan bir listede 176 sıbyan mektebinin ismi sayılmaktadır. Ancak bu rakamın sıbyan mekteplerinin tamamını kapsamadığı anlaşılmaktadır.²⁶

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medrese sistemi dışında oluşturulan modern tarzdaki eğitim kurumlarının da bir kısmı yine vakıf şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Yeni eğitim kurumlarından bazılarının masrafları doğrudan maarif bütçesinden karşılanmaya çalışılmışsa da, hazinenin kaynaklarının yetersiz kaldığı durumlarda yine vakıflara müracaat edilmiş ve bunların ihtiyaçlarının da Evkaf Nezareti vasıtasıyla vakıf kaynaklarından karşılanması yoluna gidilmiştir.

Başta cami ve mescitler olmak üzere kütüphane, tekke gibi yapılar dinî ve kültürel hizmetlerin altyapısını oluşturmaktadır. Bu açıdan İstanbul'un zenginliğini anlatmaya bile ihtiyaç yoktur. Vakıflar eliyle, şehrin dört bir yanını kaplayan irili ufaklı binlerce camiden mahalle mescitlerine ve kırsal bölgelerdeki namazgâhlara kadar yaygın bir dinî hizmet ağı oluşturulmuştur. Bunun yanında hemen her mahallede birkaç tekkenin varlığından bahsedilebilir.²⁷ Başlangıçta medreselerin içerisinde yer alan kütüphaneler ise zaman içerisinde bağımsız bir birim hâline gelmiş, İstanbul'da binlerce eseri barındıran birçok vakıf kütüphane kurulmuştur. Bunlar arasında Nuruosmaniye Kütüphanesi, Köprülü Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi, Âtîf Efendi Kütüphanesi gibi örnekler,

25 Ahmet Nezih Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, İstanbul 2003, s. 676 vd.

26 Sıbyan mektepleri ile ilgili çeşitli listeler için bkz. Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, s. 881 vd.

27 Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*.

19- İstanbul Saraçlar Kâtibi Mustafa Efendi'nin 1793 tarihli vakfiyesi (BOA, EVVKF, nr. 25/11)

ilk planda hatıra gelmektedir. Bu kütüphanelerin hizmetlerinin sürekliliğini sağlamak için genellikle vakıf olarak kuruldukları görülmektedir.²⁸ Bunlara ek olarak, külliye bünyesinde yer alan muvakkithane vb. farklı fonksiyonları üstlenen vakıf hizmet birimlerinden de söz edilebilir. İstanbul'daki muvakkithaneler arasında II. Beyazıt Muvakkithanesi öne çıkmaktadır.

Sağlık Hizmetleri

Darüttıp ve darüşşifa gibi kurumlar, tıp eğitiminin yapıldığı ihtisas medreseleri olmalarının yanında sağlık hizmeti de veren birer hastane veya sağlık kuruluşu hüviyetinde faaliyet göstermişlerdir. Külliye inşaa edilirken genellikle külliye bünyesinde bir de darüşşifa yaptırılmıştır. Darüşşifalarda istihdam edilen personelin ücretleri, teorik ve uygulamalı tıp eğitimi gören öğrencilerin iâşe ve ibate ihtiyaçları ile hastaların ilaç

ve tedavi masrafları doğrudan ilgili vakıf tarafından karşılanmaktaydı. Vakfiyelerde vakıf bünyesinde yer alan sağlık kurumlarının istihdam ettiği personel, hastalara verilen hizmetler vb. konularda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.²⁹

İstanbul'da faaliyet gösteren sağlık kurumları arasında özellikle Süleymaniye Darüşşifası'nın öne çıktığını söyleyebiliriz. Bunun yanında Fatih, Haseki, Atik Valide külliye bünyesinde de darüşşifaların bulunduğunu ve bunların her türlü ihtiyacının ilgili vakıf tarafından karşılandığını biliyoruz. İstanbul'da doğrudan sağlık hizmeti vermek amacıyla kurulan bir vakıf kurumu ise Vakıf Gurebâ Hastahanesi'dir. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın kendi adına kurduğu Gurebâ-yı Müslimîn Hastanesi veya Vakıf Gurebâ Hastanesi, sağlık hizmetlerinin

²⁸ Osmanlı döneminde kurulan vakıf kütüphaneler için bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara 2008.

²⁹ Osmanlılarda sağlık kurumları, ilgili kanun ve yönetmelikler, darüşşifa, darüttıp vb. kurumlar konusunda ayrıntılı bir araştırma için bkz. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz (ed.), *Osmanlılarda Sağlık*, II c., İstanbul 2006.

20- Bir Ramazan gecesinde tarihî yarımada

modern bir anlayışla verilmesi açısından örnek bir tesis olarak hayata geçirilmiştir. Bu tesis uzun yıllar bu fonksiyonunu devam ettirdiği gibi, günümüzde de sağlık alanında uzmanlaşan bir üniversiteye dönüştürülerek Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi adıyla tarihî misyonuna uygun bir şekilde hizmetlerine devam etmesi sağlanmıştır.

Vakıfların sayılan hizmetlere ek olarak, birçok sosyal hizmeti de üstlendiklerini söyleyebiliriz. Özellikle yeniçerilerin orta sandıkları ile esnaf birliklerinin oluşturdukları esnaf sandıkları, ortak sosyal faaliyetlerin finansmanı yanında muhtaç hâle düşen mensuplara veya yakınlarına yardım eden kuruluşlardır. Bu yönüyle, sayılan vakıfların bir tür sosyal güvenlik kurumu gibi fonksiyon icra ettikleri söylenebilir. Ayrıca bazı vakıfların *zevâ'id* adı verilen gelir fazlasından ihtiyaç sahibi kişilere maaş bağlanması, işsiz kalanlara yardım yapılması, kişilerin ihtiyaç duyduğu her türlü yardımın yapılmasına yönelik spesifik amaçları bulunan yüzlerce vakıf örneği sayılabilir. Mesela, Nurbanu Valide Sultan'ın

vakfından Üsküdar'daki mektep öğrencilerinden fakir olanlarına biri Mevlid Kandili'nde diğeri ramazan ayında olmak üzere yılda iki defa elbise yardımı yapılmaktaydı. İbrahim Paşa'nın ve Mustafa Ağa b. Mustafa'nın kurduğu vakıfların amacı borcundan dolayı hapse düşen kişilerin borçlarının ödenerek özgürlüklerine kavuşturulmasıdır. Ayşe Sıdika Hanım'ın kurduğu vakfın amacı ise fakirlikten dolayı evlenemeyenlere yardımcı olmaktır.³⁰ İmaretlerin vakıf personelinin yanında halktan muhtaç olanlara yemek dağıttığı bilinmektedir. Fatih İmareti'nde fakirlere verilenlerin dışında vakıf çalışanları, medrese talebeleri ve misafirler için çıkarılan yemeğin miktarı günlük olarak 1.117 olarak tespit edilmiştir.³¹ İstanbul'daki imaretlerde XVIII. yüzyılda günlük 30.000 civarında insana yemek verilmekteydi. Eyüp İmareti, benzer faaliyetlerini günümüzde de sürdürmektedir. Bu tür sayısız örnek verilebilir.

³⁰ *İlginc Vakıflar*, Ankara 2007, s. 13, 32-33, 41.

³¹ Barkan ve Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XI.

Para Vakıfları, Sosyal Güvenlik, Kredi ve Finansman Hizmetleri

Asl-ı mâl denilen kuruluş sermayesinin bir kısmı veya tamamı nakit paradan oluşan vakıflara *para vakıfları* denilmektedir. Bu tür vakıflarda vakfedilmiş olan nakit para işletilmek suretiyle elde edilen gelir, vakfın kuruluş amacı istikametinde hizmetlerin finansmanı için kullanılmaktaydı.

Vakıf sisteminin bir parçası olarak para vakıfları da Osmanlı şehirlerinin gelişimine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına önemli katkı sağlamış, özellikle Rumeli şehirlerinin imarında önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Nitekim Kanunî döneminde para vakıflarının yasaklanması gündeme geldiğinde, yasağa muhalefet eden Sofyalı Bâlî Efendi'nin en önemli argümanı Balkan şehirlerinin imarında para vakıflarının üstlendiği rol olmuştur. Bâlî Efendi, doğrudan padişaha ve ulemeden etkin kişilere hitaben kaleme aldığı mektuplarda para vakıflarının yasaklanmasının vakıf sistemine darbe vuracağına ifade etmiş, bu durumun da Balkan

şehirlerinin altyapısına zarar vermeye kalmayıp bunun da ötesinde bölgede devlet otoritesinin sarsılmasına yol açacağına işaret etmiştir.³²

Bâlî Efendi'nin haklılığı para vakıflarının yaptığı hizmetler incelendiğinde daha net bir şekilde anlaşılabilir. Özellikle XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı toplumunda insanların nakit ve kredi ihtiyacını karşılayan bir kurum olarak para vakıfları, vakıf sisteminin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Piyasadaki kredi ihtiyacının yüksekliği nedeniyle faiz yasağına rağmen *ribahor* denilen tefecilerin uyguladıkları yüksek faizli kredilere karşı meşru bir alternatif kredi kaynağı oluşturan para vakıfları aynı zamanda elde ettikleri gelirlerle vakıf hizmetlerinin de gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Mahallelerde kurulan avarız vakıfları, esnaf birliklerinin oluşturdukları esnaf sandıkları ve yeniçeri ortalarında oluşturulan orta sandıkları çoğunlukla nakit paradan oluşmakta ve bir yandan ilgili mahalle halkının, esnaf birliğinin veya yeniçerilerin nakit ve kredi ihtiyacını karşılarken diğer taraftan da elde ettiği gelirleri yine ilgili topluluğun çeşitli ihtiyaçları için kullanılmaktaydı. Bu yönüyle bir tür sosyal güvenlik kurumu olarak da değerlendirilebilecek olan para vakıflarının İstanbul'daki vakıflar içinde de önemli bir oranı oluşturduğu görülmektedir. Kanunî döneminde Üsküdar'da faaliyet gösteren para vakıflarının sayısı 150 olarak tespit edilmiştir.³³ Suriçi İstanbul'u için bu rakam, çok daha yüksektir. Nitekim İstanbul'a ait vakıf tahrir defterlerindeki bilgilerden hareketle oluşturulan (Tablo 4) para vakıflarının İstanbul'da ulaştığı rakamları, vakıf sistemi içindeki yerini ve oranını göstermesi açısından önemli bilgiler içermektedir.

Tablo 4'teki bilgilere göre, özellikle 953 (1546) tarihli tahrirde kaydedilen vakıflar içinde sadece nakitten oluşan vakıflar bütün vakıfların üçte birden fazlasını oluşturmakta, hem akar hem de nakitten oluşan vakıflar buna eklendiğinde İstanbul'daki vakıfların yaklaşık yarısının para vakfı olduğu görülmektedir. Bu oranlar sürekli değişmekle birlikte, para vakıflarının vakıf sisteminin önemli bir parçası olmaya devam ettiğini söyleyebiliriz.

Gayrimenkul vakıflarına ek olarak nispeten daha küçük birikimlerin vakfa dönüştürülmesine de imkân sağlaması açısından para vakıfları vakıf sisteminin genişlemesini sağlamıştır. Para vakıflarının vakıf

³² Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", s. 125-155.

³³ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği*.

Tablo 4- Tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılda İstanbul'da kurulan ve faaliyet gösteren para vakıfları. Tablo, Barkan'ın cetvelindeki bilgiler yeniden düzenlenerek elde edilmiştir.

Tahrir Tarihi		Akar Adet %		Akar ve Nakit Adet %		Nakit Adet %		Toplam Adet
	Eski defterden devir	672	57,78	154	13,24	337	28,98	1.163
953/1546	927-953 /1521-1546 arası kurulan	620	48,90	140	11,04	508	40,06	1.268
	Toplam	1.292	53,15	294	12,09	845	34,76	2.431
	Eski defterden devir	1.270	79,67	309	19,38	15	0,95	1.594
986/1578	953-986/1546-1578 arası kurulan	1.055	88,43	128	10,73	10	0,84	1.193
	Toplam	2.325	83,42	437	15,68	25	0,90	2.787
	Eski defterden devir	2.321	83,70	429	15,47	23	0,83	2.773
1005/1596	986-1005/1578-1596 arası kurulan	332	81,57	15	3,69	60	14,74	407
	Toplam	2.653	83,43	444	13,96	83	2,61	3.180

Kaynak: Barkan ve Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. VIII, 1 No'lu cetvel.

sistemi içerisinde verilen her türlü hizmete finansman desteği sağladığını söyleyebiliriz. Bu açıdan ilginç bir örneğe Hasköy kadı sicillerinde rastlanmaktadır. Hasköy İskelesi'nde faaliyet gösteren esnaf, iskele civarında yaptırdıkları tuvaletler için bir para vakfı kurmuşlardır. Bu vakfın gelirleriyle temizlik, bakım ve onarım ihtiyaçlarının karşılandığı görülen tuvaletlerin uzun yıllar hizmet verdiği anlaşılmaktadır.³⁴ Baba Hasan Alemî Mahallesi ile ilgili vakıfların yer aldığı tablo 5 incelendiğinde de para vakıflarının vakıf sistemi içindeki yeri daha net bir şekilde görülmektedir.

Vakıflar ve Su Tesisleri

Osmanlı toplumunda su temini ve suyun sağlıklı bir şekilde nakledilmesine yönelik hizmetler de önemli oranda vakıflar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, İstanbul'daki vakıf yatırımları arasında su tesislerinin özel bir yerinin olduğu söylenebilir. Su kaynakları açısından fakir bir yerleşim yeri olan ve zaman zaman ciddi boyutlarda su sıkıntısı yaşanan İstanbul'un su ihtiyacının karşılanabilmesi için vakıflar

eliyle muazzam yatırımlar yapılmıştır. Tophane Çeşmesi, II. Mahmut Sebili, III. Ahmet Meydan Çeşmesi (Üsküdar), III. Ahmet Sebili ve Çeşmesi (Sultanahmet) gibi aynı zamanda birer sanat eseri olan abidevi çeşme ve sebillerin yanında; Bozdoğan Kemeri, irili ufaklı binlerce çeşme, sebil, şadırvan İstanbul'un her tarafını süslemektedir. Bugün bile, hemen her köşede tarihî bir çeşmeye veya kalıntılara rastlanabilmektedir. Sayılan bu tesislere su sağlayan suyollarının yapımı ve sürekli işler hâlde tutulması için büyük yatırımlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunlara ilaveten kuyu açılması, bağ, bahçe gibi sulama ihtiyacı olan yerlere su temini gibi konularda da çok sayıda vakfa tesadüf edilmektedir.

İstanbul'a ait su vakıfları arasında en dikkat çekici olanı Kanunî Sultan Süleyman'ın Kâğıthane sularının İstanbul'a getirilmesini temin eden tesisler için oluşturulan vakıftır. Vakfiyede vakfın gelir kaynakları olarak Rumeli'deki bir kasaba ile çok sayıda köy ve çiftliğin adı zikredilmekte, bunların gelirinin yetersiz kaldığı durumlarda da eksik kalan kısmın Süleymaniye Külliyesi'ne ait vakfın, gelir fazlasından tamamlanması istenmektedir.³⁵

³⁴ Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hasköy Örneği", *Din ve Dünya Barışı: Uluslararası Sempozyum*, haz. Necmettin Gökçür ve Recep Alpyağlı, İstanbul 2008, s. 289-312.

³⁵ Vakfiyenin metni ve Türkçe-İngilizce çevirisi için bkz. İbrahim Ateş (haz.), *Kanunî Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi*, Ankara 1987, s. 28-31.

21- İstanbul'da Divan-ı Hümayun hocalarından Mehmed Raşid Efendi'nin 1795 tarihli vakfiyesinin cilt kapağı (BOA, EVVKF, nr. 25/13)

İstanbul'a su temini için kurulan vakıflar eliyle birçok su yolu yaptırılmış ve bunların işler hâlde tutulması için gerekli kaynak oluşturulmuştur. Kazım Çeçen'in *Halkalı Suları, Taksim ve Hamidiye Suları, Üsküdar Suları* başlıklı eserlerinde Fatih'ten itibaren Osmanlı devlet adamları tarafından kurulan vakıflar vasıtasıyla yaptırılan suyolları ile ilgili bütün ayrıntılar görülebilmektedir.³⁶ Verilen haritalar ve diğer ayrıntılar birlikte değerlendirildiğinde şehrin su ihtiyacının nasıl karşılandığı daha iyi anlaşılmaktadır. Buna ek olarak, İSKİ tarafından *İstanbul Su Külliyyatı* ana başlığıyla yayınlanan *Vakıf Su Defterleri* ve *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Mâ-i Lezîz Defterleri*, konunun zenginliğini

36 Kazım Çeçen, *Halkalı Suları*, İstanbul 1991; Kazım Çeçen, *Üsküdar Suları*, İstanbul 1991; Kazım Çeçen, *Taksim ve Hamidiye Suları*, İstanbul 1992.

22- III. Selim'in Valide Sultan evkafına bağlanan Kırkkilise'de vakfa ait keresteci ve enserci (çivici) gediğinin kiralanmasıyla ilgili 21 Temmuz 1797 tarihli fermanı (BOA, MF, nr. 476)

göstermesi açısından yol göstericidir.³⁷ Sayılan bu eserler İstanbul'daki vakıf-su ilişkisini bütün ayrıntılarıyla aktarmakta; şehre su temini ve suyun kullanıma sunulması ile ilgili detayları ve vakıfların bundaki rolünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hamamlar da vakıfların su ile ilişkisinin farklı bir boyutunu oluşturmaktadır. Daha çok vakıflar tarafından kurulan hamamlar, Osmanlı toplumunun gündelik yaşamında ve kültüründe önemli bir yere sahip olmuştur. Vakıfların bünyesinde yer alan hamamlar daha çok gelir amaçlı olarak oluşturulan

37 Ahmet Tabakoğlu v.dğr. (haz.), *İstanbul Su Külliyyatı: Vakıf Su Defterleri Halkalı Suları*, II c., İstanbul 2001; Ahmet Tabakoğlu v.dğr. (haz.), *İstanbul Su Külliyyatı: Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları*, III c., İstanbul 2002; Ahmet Tabakoğlu v.dğr. (haz.), *İstanbul Su Külliyyatı: Vakıf Su Defterleri Boğaziçi ve Taksim Suları*, II c., İstanbul 2003.

23- III. Selim'in vakfiyesi (VGMA, nr. 168)

varlıklar (akarat) arasında sayılır. En kârlı işletmelerden biri sayılan ve genellikle açık artırımla kiraya verilerek işletilen vakıf hamamlar vasıtasıyla halkın temizlik ihtiyacı karşılandığı gibi vakıf hizmetleri için de önemli kaynaklar oluşturulmuştur. İstanbul'un bu açıdan da zengin olduğunu söyleyebiliriz. Hemen her külliye bünyesinde bir hamam inşa edildiği gibi, şehirde irili ufaklı yüzlerce hamam bulunmakta, her mahallede en az bir hamam yer almaktaydı. Mimar Sinan'ın eserleri sayılırken İstanbul'da bulunan hamamlar özellikle vurgulanır. Süleymaniye Külliyesi bünyesinde yer alan Süleymaniye Hamamı, Atik Vâlide Evkafı arasında yer alan Çemberlitaş Hamamı, Haseki Külliyesi'ndeki Haseki Hamamı gibi örnekler türünün en nadide örnekleridir. Üsküdar bölgesinde ise merkezde yine

Mimar Sinan'ın eseri olan ve günümüzde çarşı olarak kullanılan hamam ile Atik Valide Hamamı ve Çinili Hamamı sayılabilir. İstanbul hamamları, sanat tarihi açısından olduğu kadar sosyal ve siyasi tarih açısından da önemlidir. Osmanlı toplumunda fertlerin sosyalleşme alanlarından biri olan hamamlar, Patrona Halil İsyanı sırasında isyancıların merkezi olarak ünlenen Beyazıt Hamamı örneğinde olduğu gibi, kimi zaman da muhalif hareketlerin merkezi olarak öne çıkmıştır.

Mahalle Yönetimi ve Vakıflar

Osmanlı şehirlerinin temelini mahalleler oluşturmakta ve şehir yönetiminde mahalleler esas alınmaktaydı. Mahallelerin aynı zamanda vergi tahsilatında da temel birimi oluşturdukları görülmektedir. Özellikle *tekâlîf-i*

örfiyye ve *avârız-ı divâniyye* denilen olağandışı vergilerin tarihinde *avarız hanesi* denilen ölçü birimleri esas olmakla birlikte, söz konusu vergilerin tahsili mahallelere göre yapılmaktaydı.³⁸ Benzer şekilde, şehirlerin birtakım ortak ihtiyaçlarının karşılanması, sefer esnasında askerî birlikler için yapılan bazı harcamalar ve benzeri ortak mükellefiyetlerin pay edilmesinde bir birim olarak mahalleler esas alınmaktaydı. Müslüman mahallelerinde imamlar, gayrimüslim mahallelerinde ise papaz, cemaat başı gibi görevliler, vergilerin mahalle halkı arasında dağıtılması ve tahsil edilerek ilgili görevlilere ödenmesinden sorumlu tutulmaktaydı. Bu durum aynı mahallede yaşayan halkın ortak bir sorumluluk duygusuna sahip olmalarına yol açmakta, mahallelinin mali konularda da dayanışma içinde bulunmalarına zemin hazırlamaktaydı. Bu dayanışmanın ortaya çıkardığı kurum ise mahallelerde kurulan vakıflardır.

Mahalleler için kurulan vakıfların mahallelinin ortak yaşam alanlarının oluşturulmasında ve altyapı ihtiyaçlarının karşılanmasında etkin bir rol üstlendikleri görülmektedir. Mahallenin mescidine ilaveten; yol, çeşme, su yolu gibi tesislerinin yapımı, bakım ve tamiri mahalle halkından varlıklı kişilerin kurduğu vakıflar vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Kurulan her türlü hizmet müessesesinin yanında cari giderlerini karşılamak ve hizmetin sürekliliğini sağlamak amacıyla yeterli gelire sahip vakıfların oluşturulduğu da görülmektedir. Bu şekilde mahallenin mescidi (kilisesi veya havrası), mektebi, su yolu ve çeşmesi, kaldırım ve yolları, köprü ve benzeri tesisleri mahalle ahali tarafından tesis edilerek her birinin cari giderleri, bakım ve onarımı için ayrı ayrı vakıflar oluşturulmuştur.³⁹ Ayrıca, daha çok nakit paradan oluşan avarız vakıfları, avarız vergilerinin ödenmesinin yanında, mahallelerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasında, mahalle halkından ihtiyacı olanlara kredi sağlanmasında etkin rol üstlenmişlerdir.⁴⁰

Osmanlı şehir ve kasabalarında yaygın olarak görülen ve mahalleyi temel alan bu yapılanmanın İstanbul açısından da geçerli olduğunu söyleyebiliriz. 1009 (1600) tarihli vakıf tahrir defterine göre, İstanbul'daki bazı

mahallelerde kurulan vakıf sayılarının 40-50'ye kadar çıkabildiği görülmektedir. Davut Paşa Mahallesi'ndeki vakıfların sayısı ise 56'dır.⁴¹ Mahallelerde kurulan vakıfların ne tür fonksiyonlar üstlendiğini görmek amacıyla İstanbul'a ait vakıf tahrir defterlerinde yer alan Fatih'te, Saraçhane civarında bulunan Baba Hasan Mahallesi (günümüzdeki Baba Hasan Alemî Mahallesi) ile ilgili vakıflara ait bilgiler örnek olarak değerlendirilmiştir.

Fatih'in alemdarı olduğu kaydedilen Baba Hasan'ın vakfiyesindeki tarih, vakıf tahrir defterinde 903 (1497) olarak kaydedilmişse de mescidinin kitabesindeki tarih 857'dir (1453). Dolayısıyla mescidin ve mahallenin kuruluşunun fethin hemen akabinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Baba Hasan'ın yaptırdığı ve 1956 yılına kadar varlığını sürdüren mescit için oluşturduğu vakfın gelirlerinin yetersiz olduğu; mescidin ihtiyaçlarının mahallede kurulan diğer vakıfların desteğiyle karşılandığı anlaşılmaktadır.⁴² Tahrir kayıtlarında verilen bilgilere göre, Baba Hasan Mahallesi'nde XVI. yüzyıl boyunca mahallenin çeşitli ihtiyaçları için kurulan vakıfların sayısı 16'dır. Vakıf kuranlardan dördü kadındır. Diğer kurucular arasında; mirî kapıcı, doğancı, silahi gibi askerî zümre mensupları dikkati çekmektedir. Vakıf kurucularından üç tanesi de hacı olarak kaydedilmiştir ki o dönem için oldukça yüksektir.

Baba Hasan Mahallesi'nde kurulan vakıflardan bir kısmı mahalledeki mescitlerin kandil yağı, kandillerin yakılması, hasır ve kilim gibi çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması veya imam ve müezzinin ücreti, Kur'an (cüz, hatim, Yasin veya Tebâreke) okutulması için oluşturulmuştur. Bunun yanında vakıf kurucusunun soyundan gelenlerin (evladın) ikamet etmesi, mahallenin avarız, vakfedilen binaların bakım ve tamiri, su temini gibi hizmetlerin de vakıfların kuruluş amaçları arasında yer aldığını görmekteyiz. Kurulan vakıfların 7'si ev, bahçe gibi muhtelif gayrimenkullerden oluşurken, 9 tanesi de para vakfıdır. Bu 9 para vakfı ile vakfedilen paranın toplam miktarı 110.500 akçe, bunun yıllık geliri ise 11.050 akçedir. Nispeten küçük bir mahalle için oluşturulan bu birikimin gerçekten de yüksek bir rakam olduğunu söyleyebiliriz.

Baba Hasan Mahallesi örneğinde gördüğümüz bu durum, İstanbul'un diğer mahalleleri için de geçerlidir. Her mahalle, genellikle bir mescit etrafında kurularak gelişmekte, ortaya çıkan çeşitli ihtiyaçlar mahalle halkı tarafından oluşturulan vakıflar vasıtasıyla

³⁸ Avarız vergileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lutfi Barkan, "Avârız", *İA*, II, 13-19; Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, IV, 108-109.

³⁹ Bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği üzerinde Bazı Düşünceler", *TTK Bildiriler VIII*, 1981, c. 2, s. 1271'den ayrı basım.

⁴⁰ Para vakıfları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Çizakça, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul 1993; İsmail Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul 1996; Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*.

⁴¹ Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. LXX.

⁴² Barkan ve Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 236.

Tablo 5- Vakıf tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılda Fatih Saraçhane civarındaki Baba Hasan [Alemî] Mahallesi'nde kurulan vakıflar

Vakfın Adı	Kuruluş Tarihi Hicri/Miladi	Tahrir Tarihi	Mal varlığı	Gelirleri	Hizmetleri
Baba Hasan [Alemî]	903/1497	953/1546	Oda, iki gölgelik, zaviye, avlu	--	Cüz okunması
		1009/1600	Oda, iki gölgelik, zaviye, avlu	---	Cüz okunması
Mustafa b. Abdullah	901/1495	953/1546	22.000 akçe	2.200 akçe	İmam, müezzin, hasır, kilim, kandil yağı
		1009/1600	---	---	---
Mirî Kapıcı Hacı Hüseyin b. Abdullah	900/1494	953/1546	İki tahtânî ev, ahır, hücre, oda, tuvalet, avlu	480 akçe	Cüz okunması
		1009/1600	İki tahtânî ev, ahır, hücre, oda, tuvalet, avlu	---	Evladın ikameti, cüz okunması
Yusuf b. Davud	917/1511	953/1546	8.000 akçe	800 akçe	2 Cüz okunması (imam ve müezzin)
		1009/1600	---	---	---
Hamza b. Abdullah	927/1520	953/1546	İki tahtânî ev, tuvalet, su kuyusu, ağaçlı avlu	500 akçe	Tamir ve bakım, yılda iki hatim (mescit imamı)
		1009/1600	---	---	---
Hesnâ bt. Abdullah	934/1527	953/1546	4.000 akçe	400 akçe	Yarımşar cüz (imam ve müezzin)
		1009/1600	---	---	---
Aişe Hatun bt. Ahmed	930/1523	953/1546	Tahtânî ev, sofa, gölgelik, su kuyusu, avlu		Evladın ikameti, mescidin ihtiyaçları
		1009/1600	Tahtânî ev, sofa, gölgelik, su kuyusu, avlu		Evladın ikameti
Doğancı Sinan	ts.	953/1546	2.500 akçe	250 akçe	Cüz okunması
		1009/1600	---	---	---
Hacı Sinan b. Abdullah	935/1528	953/1546	---	---	---
		1009/1600	Süfli ev, oda, hücre, fırın, su kuyusu, sofa, tuvalet, avlu	---	Evladın ikameti, inkırazdan sonra cüz okunması, mescidin kandili
Hızır b. Abdullah, Eğri Hızır diye meşhur	969/1561	953/1546	---	---	---
		1009/1600	İki süfli ev, su kuyusu, bahçe, avlu, gölgelik, tuvalet		Cüz okunması (mahalle imamı)
Emine Hatun bt. Veli	957/1550	953/1546	---	---	---
		1009/1600	20.000 akçe	2.000 akçe	Evladın ikameti, cüz okunması (müezzin ve Mehmed b. Mustafa) avarız (her sene 70 akçe), Emine Hatun'un vakfettiği evin tamiri
Mehmed Çelebi b. Kirmastî	972/1564	953/1546	---	---	---
		1009/1600	16.000 akçe	1.600 akçe	Üç cüz okunması (ikisini imam ve müezzin), mescidin mumu ve yakılması, muhasebe, kalanı mahallenin avarızına veya fukaraya

Hasan Çelebi b. Ali	984/1576	953/1546	---	---	---
		1009/1600	9.000 akçe	900 akçe	Cüz okunması (Baba Hasan Mescidi imam ve müezzini), kalamı ihtiyaç hâlinde muhasebeciye
Hüsrev Bey b. Abdullah es-Silâhî	971/1563	953/1546	---	---	---
		1009/1600	Üç süfli ev, ahır, gölgelik, bahçe, su kuyusu, iki tuvalet	---	Evladın ikameti, inkrazardan sonra mahalle imamının ikameti, cüz okunması
Benefşe Hatun bt. Abdullah	918/1512	953/1546	---	---	---
		1009/1600	9.000 akçe	900 akçe	Cüz okunması
Hacı Hüseyin b. Pîrî	963/1555	953/1546	---	---	---
		1009/1600	20.000 akçe	2.000 akçe	Yasin okunması (Alemdar Hüsrev Bey Mescidi imamı), Tebâreke okunması (Hüsrev Bey Mescidi müezzini), hatim okunması, iki sikâye, yirmi akçe kandil yağı ve yakılması

Kaynak: Tablo, Barkan ve Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 236-237 ve Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 366-367'de "Mahalle-i Mescid-i Baba Hasan" başlığı altında yer alan bilgilerden oluşturulmuştur.

karşılanmaktaydı. Bu durum mahallelerin bir araya gelmesiyle daha geniş ölçekte bir külliye etrafında oluşturulan nahiye düzeyinde de tekrar edilmekteydi. 1009 (1600) tarihli İstanbul'a ait vakıf tahrir defterinde bu şekilde 226 mahalle ismi yer almakta, bunlar için oluşturulan vakıfların sayılarının da 3.225 olduğu görülmektedir. Bu rakamlara göre, her mahalleye ortalama 14'ten fazla vakıf düşmektedir.⁴³ Bu durum, İstanbul şehrinde vakıf kurumunun yaygınlığını ve vakıfların toplumun her kesimi tarafından benimsenen yaygın ve etkin bir kurum olduğunu göstermektedir.

VAKIF YÖNETİMİNDE DEĞİŞİM VE İSTANBUL VAKIFLARI

Vakıfların sayısal olarak artması ve büyük bir hizmet yelpazesine sahip hâle gelmesi vakıf yönetiminde de birtakım düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Zaman içinde özellikle hanedan mensuplarının kurdukları vakıfların yönetim ve denetimi için Kapı Ağası Nezareti, Sadrazam Nezareti, Şeyhülislam Nezareti gibi birtakım nezaretler oluşturulmuştur. Başlangıçta Mekke ve Medine için kurulan vakıfları yöneten Evkaf-ı Haremeyn Nezareti ise zaman içinde başta hanedan vakıfları olmak üzere büyük vakıfları yöneten bir yapıya kavuşmuştur. Buna

⁴³ Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XLIX-LXXVI.

ek olarak İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıklarına bağlı vakıflar için farklı nezaretler oluşturulmuş, Kaptan Paşa, Yeniçeri Ağası, Sekbanbaşı, Bostancıbaşı gibi nezaretlerle birlikte, nezaret sayısı 12'ye ulaşmıştır. Ancak vakıf yönetimi ve denetiminde ortaya çıkan bu dağınık yapı ile kimi yolsuzluk ve usulsüzlükler Osmanlı yöneticilerini bu konuda arayışa sevk etmiş, özellikle yeni oluşturulan vakıflar için alternatif nezaretler kurulmuştur.

I. Abdülhamid tarafından 1188'de (1774-1775) bağımsız olarak kurulan vakıf idaresi Hamidiye Evkafı adını almıştır. Hanedan mensubu kadınların ve bazı devlet adamlarının kurduğu vakıflarla Hamidiye Evkafı ve Mülhakatı adını alan bu idari yapı, zamanla önemli bir birim hâline gelmiştir. Daha sonra Sultan III. Mustafa tarafından kurulan Laleli Evkafı için de benzer bir yapılanmanın tercih edildiğini görüyoruz. Laleli Evkafı ve Mülhakatı adını alan bu yönetim, 1788'de Hamidiye Evkafı'na bağlanarak tek bir yönetime kavuşturulmuştur. Bu yapı özellikle hanedan mensupları tarafından kurulan vakıfların yönetiminde öne çıkan bir birim olmuştur. Bir süre sonra, Sultan II. Mahmud tarafından kurulan ve Mahmudiye Evkafı adı verilen vakıfların yönetimi de yine Hamidiye Evkafı'na bağlanmıştır. Bu şekilde Evkaf-ı Selâse adı verilen bu üç birimle birlikte, aynı yönetim altında toplanan vakıfların sayısı 50 civarındadır. Daha sonra Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte Yeniçeri ve

24- Üsküdar Karadavut Paşa Camii vakfının mütevellisinin yenilenen 16 Nisan 1810 tarihli beratı (BOA, MF, nr. 785)

Sekbanbaşı Ağalarının yönetimindeki vakıflar da buraya bağlanmıştır. Vakıfların sayısının artışıyla birlikte bağımsız bir vakıf yönetimi oluşturulması ihtiyacı ortaya çıkmış ve 12 Rebiulevvel 1242 (14 Ekim 1826) tarihinde Evkaf-ı Hümâyün Nezareti kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk nezaret olan ve daha sonra Evkaf Nezareti'ne dönüştürülen Evkaf-ı Hümâyün Nezareti'nin kuruluşunda dağınık bir hâldeki vakıf yönetimini bir çatı altında toplamak, usulsüzlük ve yolsuzlukları ortadan kaldırmak ve vakıf varlıklarının daha etkin bir şekilde yönetilmesini sağlamak gibi amaçların gözetildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, gelirleri

25- II. Mahmud'un Sultan III. Mustafa Vakfı'na bağlı Üsküdar Doğancılar Meydanı ve Yenikapı'da bulunan çarıkçı dükkânlarında çalışan esnafın umyaları gereken kuralları bildiren fermanı 29 Mart 1809 (BOA, MF, nr. 685)

yetersiz kalan vakıfların faaliyetlerine ilave kaynak aktarılması ve tarihî vakıf binaların onarımlarının yapılması gibi hususlar da nezaretin öncelikli hedefleri arasında yer almaktadır.

Kuruluşundan itibaren beş yıl gibi kısa bir süre içinde çeşitli devlet görevlilerinin kontrolündeki vakıfların yönetim ve denetimi Evkaf Nezareti bünyesinde toplanmıştır.⁴⁴ 1834'ten itibaren bağımsız vakıfların da birer ikişer Evkaf Nezareti'nin kontrolüne girdiğini görüyoruz. Bu vakıflar kâğıt

44 İbnülemin Mahmud Kemal [İnal], Hüseyin Hüsameddin [Yasar], *Evkâf-ı Hümâyün Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüezârın Terâcim-i Ahvâlî*, İstanbul 1355, s. 28-29.

26- II. Mahmud'un vakfiyesi (VGMA, nr. 1468)

üzerinde varlıklarını sürdürmekle birlikte, bütün işlemleri fiilen nezaret bünyesinde oluşturulan birimler tarafından yürütülür hâle gelmiştir. Nezaretin gittikçe artan yetkileri ve genişleyen bürokratik yapısı vakıfların işleyişini olumsuz yönde etkilemiştir. Nezaretin elinde bulunan vakıflara ait paraların, başka amaçlarla kullanılması ve devlet bütçesindeki açıkların Evkaf Nezareti'nin uhdesinde toplanan vakıf gelirleri kullanılarak kapatılması gibi sebeplerle vakıf tesisler ihmale uğrayarak, önemli ölçüde zarar görmüş ve hizmetlerde ciddi aksamalar ortaya çıkmıştır.

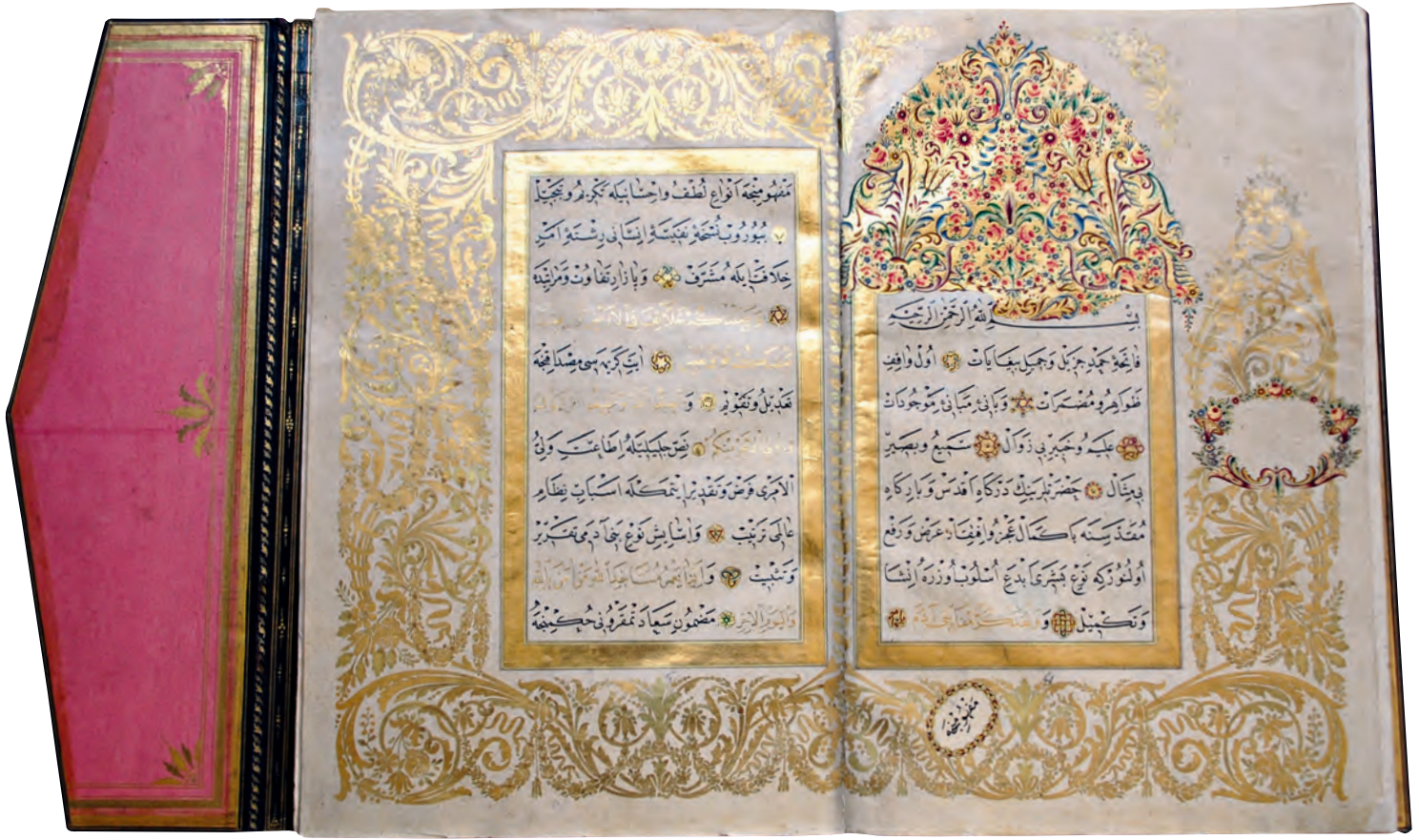
İsmail Sıdkı, *Hâtırat* isimli küçük bir risale kaleme alarak nezaretin vakıflar açısından yol açtığı zararları dile getirmekte ve vakıfların yönetimi için halkın katılımının sağlanmasını önermektedir. Bu amaçla gayrimüslimlerde olduğu gibi cemaat meclislerinin yönetiminde "Hayrât-ı İslâmiye" idaresinin kurulmasını tavsiye etmektedir.

Evkaf Nezareti'nin yerine ise sadece denetim yetkisi olan bir müfettişliğin kurulmasının yeterli olacağını, bu şekilde vakıfların daha etkin ve verimli bir yönetime kavuşabileceğini belirtmektedir.⁴⁵

Vakıfların XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yaşadığı bu değişim ve dönüşümün İstanbul vakıfları üzerindeki etkisi büyüktür. Önceki dönemlerde yangınlar ve depremlerden zarar gören ancak zaman içinde yenilenen vakıf mülkleri bu dönemde büyük bir ihmalin kurbanı olmuştur. Vakıfların gelir kaynaklarını oluşturan irili ufaklı birçok gayrimenkul zaman içinde bakımsızlıktan harap olmuş ve kaybolmuştur. Bunun yanında vakıflar bünyesinde hizmet veren çeşme, köprü, mektep, medrese, mescit, cami ve tekke gibi birçok yapının da yok olduğu

45 İsmail Sıdkı, *Memâlik-i Osmâniye'de Kâin Evkâfın Sûret-i İdaresi Hakkında Bazı Mütâlaâtı Hâvî Hâtırat*, İstanbul 1324.

27- II. Abdülhamid'in vakfiyesi (VGMA, nr. 181)

anlaşılmaktadır. Vakıf sisteminde yaşanan bu gerileme başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı şehirlerinin fiziki altyapısına ve yaşam kalitesine de etki etmiştir.

Mübahat Kütükoğlu'nun İstanbul medreseleri ile ilgili araştırmalarında çeşitli tarihlerde çok sayıda medresenin yok olduğu veya binasının hizmet veremeyecek derecede harap vaziyette olduğu tespiti yapılmaktadır. Örnek olarak, Abdülhalim Efendi Medresesi'nin "1914'te müştemilatı ile birlikte harap olduğu, 13 Haziran 1918'deki Fatih yangınında ise arsa hâline geldiği", Ali Efendi Medresesi'nin "1914'te muhterik, arsa hâlinde görüldüğü" bilgisi verilmektedir. Aynı şekilde, Baba Mahmud Bekir Ağa Darülhadi'sinin "1914'te hazırlanan raporda evler arasında sıkışmış ve harap olduğu, 1918'de ise son derece harap bulunduğu" görülmektedir. Benzer olarak, Cafer Efendi Medresesi'nin "13 Haziran 1918 büyük Fatih yangınında yandığı", İshak Paşa Medresesi'nin "4 odadan ibaret ve ahşap olduğundan asrın ilk çeyreğinde kullanılamaz hâle gelmiş ve enkazdan ibaret kalmış olduğu" kaydedilmektedir.⁴⁶

⁴⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, 1869'da Faal İstanbul Medreseleri, İstanbul 1977, s. 24, 28, 31-34, 67.

Benzer örnekler çeşme, tekke, cami, mescit, suyolu hizmet birimleri veya dükkân, çarşı, han, hamam gibi vakıflara gelir sağlayan yapılar için de verilebilir. Dolayısıyla, bu sürecin bütün vakıf eserlerde benzer tahribata sebep olduğunu söyleyebiliriz.

Bu dönemde vakıfların tahribatına yol açan bir başka gelişme; devletin yönetiminde ve şehir hizmetlerinde ortaya çıkan yeni idari yapılanmadır. Önceki dönemlerde vakıflar tarafından yürütülen birçok hizmetin yeni oluşturulan devlet kurumları veya belediyeler eliyle verilir hâle gelmesi birçok vakfın fonksiyonlarını kaybetmesine ve zaman içinde ortadan kalkmasına yol açmıştır. Özellikle eğitim, sağlık, bayındırlık alanlarında kurulan nezaretler eliyle oluşturulan yeni kurumların birçoğu masrafları hazineден karşılanan kamu kurumları olarak yapılandırılmıştır. Bu alanlarda hizmet veren ve yeni yapılanma içinde kendisine yer bulamayan vakıf yapılar ise ihtiyaç kalmadığı için ihmal edilmiş ve zaman içinde ortadan kalkmıştır. Vakıfların zarar görmesine yol açan bir diğer sebep özellikle devlet yönetiminde ve bürokraside güç kazanan pozitivist ve materyalist ideolojileri benimsemiş olan Batı yanlısı entelektüellerin vakıflara yönelik menfi tutumlarıdır. Buna Batılı devletlerin çeşitli

sebeplerle vakıf sistemine yönelik olumsuz tavırlarını da ekleyebiliriz.

Son dönemde yaşanan bütün olumsuz gelişmelere rağmen vakıflar, varlıklarını ve hizmetlerini sürdürmüşlerdir. Gelişen siyasi, ekonomik ve sosyal şartlar neticesinde eski önemini ve merkezî rolünü kaybetmekle birlikte vakıfların özellikle dinî ve kültürel hizmetlerin yürütülmesinde etkin olmaya devam ettiklerini söyleyebiliriz. İhtiyaç duyulan bölgelerde yeni vakıflar kurulmuş, halk imkânları nispetinde vakıf ve hayır yapmaya devam etmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, İstanbul'da yüzlerce yeni vakfın kurulduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde kurulan vakıflar vasıtasıyla yeni hayır eserleri yaptırılarak hizmete sunulduğu gibi eski vakıf eserlerin tamir ve ihyasına çalışıldığı da görülmektedir. Çeşitli sebeplerle kullanılamaz hâle gelen yüzlerce vakıf bina yeniden imar edilerek hizmete sokulmuştur.

Değişen ekonomik ve sosyal şartların bir neticesi olarak vakıf kurucuları arasında yeni ortaya çıkan zenginlerin de öne çıktığı görülmektedir. Son dönemdeki vakıf kurucuları üzerine yapılacak bir araştırma, Osmanlı toplumunda yaşanan değişimlerin toplumun değişik kesimlerinin ekonomik durumuna nasıl etki ettiğini ortaya çıkaracak bir çalışma olacaktır. Özellikle Kadıköy, Beşiktaş gibi gelişme gösteren yerleşim yerlerinde son dönemde etkin olan birçok kişinin irili ufaklı yüzlerce vakıf kurduğunu görmekteyiz.

1303-1307 (1886-1890) yıllarında Evkaf Nazırlığı görevinde bulunan Mustafa Nuri Paşa, vakıf yönetiminde ortaya çıkan durumu ağır bir şekilde eleştirmekte ve vakıfların karşı karşıya kaldığı yıkımı açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁴⁷ Mustafa Nuri Paşa'nın nazırlığı döneminde başta İstanbul olmak üzere birçok yerde çok sayıda cami, mescit, türbe, medrese, sebil, çeşme ve suyuolları onarılmış, maaş veremeyecek durumdaki nezaretin borçları ödenmiş, atıl durumdaki vakıf malları işletilerek, yıkılmaktan kurtarılmıştır.⁴⁸

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Evkaf Nazırı olan Hammadîzade Halil Hamdi Paşa'nın da 1327 (1909-1910) bütçesiyle birlikte Sadaret'e sunduğu raporda vakıfların içinde bulunduğu durumu özetlediğini ve bunun çözümü için öneriler getirdiğini görmekteyiz.⁴⁹ Nazırlığı

döneminde Halil Hamdi Paşa'nın Evkaf Nezareti'nin teşkilat yapısında köklü değişiklikler yaptığı ve vakıfları içine düşüğü durumdan çıkarmak için birçok yeni düzenlemeyi gündeme getirdiği görülmektedir. Önerileri arasında İstanbul, Galata, Beyoğlu, Üsküdar ve Kadıköy gibi yerlerdeki vakıf arazilerin tespiti ve bunların istibdal edilerek vakıflar için kaynak oluşturulması, evkafın çeşitli kurumlar tarafından gasp edilmiş olan haklarının ve hazineye intikal etmiş olan vakıfların iade edilmesi gibi hususlar da yer almaktadır. Haliç'te yapılan köprülerin iki yakada vakıf araziler üzerine istinat ettiği için vakıf sayılarak, evkafa devredilmesi gibi ilginç önerileri de bulunmaktadır.⁵⁰

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi de benzer görüşlere sahip bir kişi olarak, 1910'dan itibaren 6 yıl boyunca Evkaf Nazırlığı görevini de üstlenmiş ve vakıfların ıslahı yönünde ciddi çabalar ortaya koymuştur. Vakıf müzesi ve vakıf matbaasının kurulması, vakıf hanların yaptırılması, Vakıf Gurebâ Hastanesi için yeni binalar yaptırılması, vakıf kütüphanelerin daha iyi şartlara kavuşturulması onun nezareti döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde vakıf binaların durum tespitinin yapıldığı ve harap vaziyette olanların yeniden kullanılabilir hâle getirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bütün bunlara ek olarak, birçok devlet adamından vakıfların ıslahı ve yönetimi konusunda görüş alınarak yapılacak düzenlemelerin sağlıklı bir zemine oturtulmasına çalışılmıştır.⁵¹ Dönemin en önemli teşebbüsü ise vakıflar adına bir banka kurulması fikrinin ortaya atılmasıdır. O dönemde gerçekleştirilemeyen bu düşünce, Cumhuriyet döneminde 1954 yılında Vakıflar Bankası'nın kuruluşu ile hayata geçirilmiştir.

Ancak dönemin olumsuz şartları nedeniyle bütün bu teşebbüslerden beklenen sonuç alınamamıştır. XX. yüzyılın başlarında yaşanan savaşlar ve akabinde Osmanlı Devleti'nin sona ermesi sürecinde İstanbul vakıflarının da büyük zarar gördüğü, işlevini yerine getiremez hâle gelerek harabeye dönüştüğü söylenebilir. Yine de, bütün kayıplara rağmen Cumhuriyet dönemine intikal eden vakıf yapıların sayısı azımsanmayacak derecededir. Bunların birçoğu günümüzde de varlıklarını sürdürmekte ve eğitim, sağlık, turizm gibi alanlarda veya kültürel ve ticari amaçlarla değerlendirilmektedir.

⁴⁷ Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukûât*, haz. Neşet Çağatay, Ankara 1980, c. 3-4, s. 286-287.

⁴⁸ Tahsin Özcan, "Mustafa Nuri Paşa", *DİA*, XXXI, 342-343.

⁴⁹ Hammadîzade H. Hamdi Paşa, *Evkâf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Lâyiha*, İstanbul 1327, s. 3.

⁵⁰ Bkz. Osman Ergin, *Türk İmar Tarihinde Vakıflar, Belediyeler, Patrikhaneler*, İstanbul 1944, s. 46-47.

⁵¹ Bkz. Mehmet İpşirli, "Hayri Efendi, Mustafa", *DİA*, XVII, 62-64.